

JURIDISKA FAKULTETEN

vid Lunds universitet

Filippa Bengtsson

Om någon icke vill arbeta, så skall han icke heller äta

En rättshistorisk studie av arbetslöshet från medeltiden till 1885

Examensarbete för juristexamen

30 högskolepoäng

Christian Häthén

Rättshistoria

Termin 9

”Eftersom lättjan hade blivit den absoluta formen av uppror skulle de sysslösa tvingas att arbeta i den ändlösa frihet som arbete utan nytta och mening innebär”

Michel Foucault, Vansinnets historia under den klassiska epoken

Summary

During the Middle Ages the poor had a special place in society and were viewed upon as a means for others to reach salvation. This picture changed during the Reformation and poverty was seen both with aversion and suspicion and the Lutheran work ethic was predominant. At this time poverty was not considered to be a social phenomenon, but rather a moral defect, and most poor people were regarded to be both workshy and lazy. The lower class had to be controlled and alms were only offered to the worthy poor as children, elderly, sick and disabled. The undeserving poor were those who could work and they had to work to earn their keep. During the 19th century the view on the landless was hard and negative and the landless were considered to be a threat to society by having a predisposition for laziness and crime.

During the 16th century the state and the ruling classes needed servants and the lower class therefor was forced to work. For those who did not find a master to serve the penalty was either being a soldier in the army or work at castles, fortresses, or mines. In the 1600s a house of correction was built in Stockholm with primarily the Dutch and German workhouses as role models; during the centuries to come more workhouses were built at a modest level in Sweden. In the 1600s the many wars in combination with several years of famine led to an increase in the number of beggars and vagrants, and more detailed regulations concerning the unemployed were issued in so called *legohjonsstadgor*. These regulations were to have a resilient period over time and the last regulation on unemployed and vagrants was issued in 1846 and was applicable until 1885 when a new law was issued on vagrancy.

Förkortningar

IFAU Institutet för arbetsmarknadspolitisk utvärdering

HD Högsta Domstolen

KB Konungens Befallningshavande

JO Justitieombudsmannen

JK Justitiekanslern

Prop. Proposition

SOU Statens offentliga utredningar

Förord

Jag skulle vilja börja med att rikta ett stort tack till min handledare Christian Häthén för ditt tålamod, din kunniga handledning och hjälp med val av ett sådant inspirerande uppsatsämne. Tack för att du alltid tagit dig tid och hela tiden stimulerat mig att nå högre och högre höjder i uppsatsskrivandet. Det har varit en spännande upptäcktsfärd där jag i perioder andaktsfullt har suttit på Lunds universitetsbibliotek och bläddrat bland ålderstigna riksdagsprotokoll och gamla lagar. I detta sammanhang skulle jag också vilja rikta ett särskilt tack till den kunniga och tillmötesgående personalen på magasinet och specialläsesalen, speciellt Therese Ericsson. Jag blir alldeles förbluffad över er yrkesskicklighet och den tålmodiga vänlighet ni visar. Tack även till övrig personal på universitetsbiblioteket för den entusiasm, yrkes stolthet och hjälpsamhet ni visar, tack även till personal på sociologiska och juridiska biblioteket.

Ett annat stort tack vill jag även rikta till min sambo Maja som stått ut med mig under denna tid när jag förvandlat vårt sovrum till ett kontor med travar av böcker precis överallt. Det är häpnadsväckande hur du tålmodigt plockat bort post-it lappar från kinden efter en natts sömn med inte bara mig utan även mina böcker och anteckningar. Tack också för att du stått ut med mina sena kvällar och dessutom samtidigt funnit kraft att sätta dig in i juridikens värld för att kunna hjälpa mig med korrekturläsning och agera bollplank ibland.

Innehåll

Summary	1
Förkortningar.....	2
Förord	2
1 Inledning.....	6
1.1 Syfte, frågeställningar och avgränsningar	7
1.2 Ett teoretiskt synsätt på sociala problem.....	9
1.3 Material och forskningsläge	10
1.4 Disposition.....	12
2 Begrepp, definitioner och ideologier.....	13
2.1 Laga försvar, försvarslösa, lösdrivare och arbetsinrättningar.....	13
2.2 Arbetslinjen, husbondevälde, patriarkalism och repressiva rättsregler	14
2.3 Reformationen och Lutherdomen.....	16
2.4 Politiska ideologier i Sverige under 1800-talet	17
2.5 Den nya patriarkalismen och tjänstehjonspolitiken.....	18
3 Bakgrund till försvarslöshetsföreskrifterna	19
3.1 Inledning.....	19
3.2 De äldsta bestämmelserna om tjänstetvång.....	20
3.3 Tjänstetvång under 1500- och 1600-talen	21
3.3.1 Historisk och politisk bakgrund	21
3.3.2 Gustav Vasas mandat och 1600-talets legostadgor	22
3.4 Laga försvar under 1700-talet	24
3.4.1 Historisk och politisk bakgrund	24
3.4.2 Hårdare regleringar för de försvarslösa	25
4 Uppkomsten av tukthus och andra tvångsarbetsinrättningar.....	26
4.1 Arbete som moralbildning.....	26
4.2 Var tukthusen en följd av den protestantiska etiken?	28
4.3 Tukthus i Holland.....	29
4.4 Tvångsarbete och tukthus i Sverige.....	30
5 Legostadgan 1805 och försvarslösheten.....	33
5.1 Historisk och politisk bakgrund	33
5.2 Bakgrund till 1805 års Legostadga.....	33

5.3	Försvarslöshet vid början av 1800-talet	34
5.4	En procedur utanför de allmänna domstolarna	36
5.5	Grundlagsstridighet och förbättringstanken	38
6	Försvarslöshetspolitiken efter 1809 års statsomvälvning	40
6.1	Historisk och politisk bakgrund	40
6.2	Fattigvårdsfrågan	40
6.3	Lösdriveri- och försvarslöshetsfrågan	42
6.4	Debatter och motioner i riksdagen mellan åren 1828 och 1830	43
6.5	Återremitterande av utskottens betänkande och utlåtande av Högsta Domstolen	46
7	1833 års försvarslöshetsförordning	47
7.1	Restriktivare reglering för de försvarslösa	47
7.2	Kritik mot 1833 års försvarslöshetsförordning	49
7.3	Fattigvårdskommitténs betänkande 1839	50
7.4	Riksdagen åren 1840 och 1841	52
7.5	Justitiedepartementets stadgeförslag och Högsta Domstolens granskning	54
8	1846 års försvarslöshetsstadga med komplettering	55
8.1	Historisk och politisk bakgrund	55
8.2	1846 års försvarslöshetsstadga	55
8.3	1853 års komplettering till försvarslöshetsstadgan	57
8.4	Slutet för laga försvar som begrepp	58
9	1885 års lösdrivarlag	59
9.1	Historisk och politisk bakgrund	59
9.2	Motiven bakom lösdrivarlagen	59
9.3	En fullmaktslag för stationära och vagabonderande lösdrivare	60
9.4	Den dagliga disciplinens generalklausul	61
9.5	Vem var lösdrivaren?	62
10	Teorier om arbete och arbetslöshet	63
10.1	Arbetslinjen	63
10.1.1	Inledning	63
10.1.2	Disciplineringsperspektivet	63
10.1.3	Självhjälps- och uppfostringsperspektivet	64
10.1.4	Rättighetsperspektivet	65
11	Analys	65

11.1 Historiska skärvor	65
11.2 Ovärdiga fattiga och nutida aktiveringspolitik	67
11.3 Arbetspolitik med makt och kontroll.....	68
11.4 Arbetsvång inom jobb- och utvecklingsgarantin	70
12 Avslutande reflektioner	71
Litteratur- och källförteckning	73

1 Inledning

Föreliggande uppsats behandlar synen på arbete och arbetslöshet genom tiderna med största tyngdpunkten på 1800-talet. Ett centralt begrepp i den tidiga lagstiftningen är laga försvar som påträffas första gången i adelsprivilegierna 1569 och innebar att adelns anställda blev undantagna från krigstjänst. Senare kom laga försvar att betyda innehav av tjänst enligt de olika tjänstehjons- och legostadgorna. Påföljderna för de försvarslösa har skiftat genom århundradena beroende på om makthavarna varit i behov av soldater, arbetskraft inom jordbruk och fabriker, eller sökt en lösning på olika samhälls- och lösdriveriproblem.

Under historiens lopp höjdes många röster inom samhällets översta skikt; den farliga underklassen måste kuvas och lösningarna medförde ofta brott mot både likabehandlings- och legalitetsprincipen. Arbetslösheten var kriminaliserad i tjänstehjonsstadgorna oavsett om sysslolösheten var avsiktlig eller inte. Den som hamnat på arbetshus eller korrekptionsanstalt spärrades inte sällan in på obestämd tid eftersom kravet för att få bli fri oftast var att personen skulle ha ordnat laga försvar, en begäran som sannolikt var svår att uppfylla för den som satt på anstalt. Lösdriveri sågs som ett betydande hot mot samhället och lagstiftningen lämnade stort utrymme för en godtycklig och extensiv tolkning av begreppet. Detta innebar att antalet personer som föll under denna lagstiftning periodvis var mycket omfattande.

”Historien blir aldrig färdigskriven, den är en ständigt pågående aktivitet. Historien är heller ingen sammanhållen entitet utan ett oändligt antal händelser, möten, tankar och idéer som *för oss* bildar strukturer, mönster och mening. I nutiden iscensätts det förflutna ständigt under nya villkor och i nya situationer. Det är denna process som formar och konstituerar vad vi brukar benämna ’historien’. Därmed blir historien en praktik som hela tiden förändrar de samhälleliga förhållandena och relationerna. Historien blir med andra ord en effekt av historikerns verksamhet. Syftet med historieskrivningen är inte att i första hand formulera nya sanningar eller ’avslöja’ vad som hände en gång i det förflutna, utan att bidra till förståelse av och kunskap kring dagens samhälle [...] Det förflutna i sig, liksom det konkreta källmaterialet [...] ’används’ därför att det har ett strategiskt värde för att belysa nutiden. Historikerns arbete blir en del i en vetenskaplig och existentiell strävan efter förståelse av samtiden och därmed också ett försök att se nutiden med andra ögon än dess egna. Konsekvensen blir också att frågeställningarna måste resas med utgångspunkt i vad historikern ser som nutida problem. Det ’förflutna’ har skett medan historien sker nu.”

Roddy Nilsson, En välbyggd maskin, en mardröm för själen

Vad som är sanning och logik vid en tid kan ses som ett uttryck för makt och förtryck vid en annan. Med vår historiska backspegel ser vi en oacceptabel handling där det dåtida samhället såg förnuft. Frågan är om vi har skakat av oss det oförnuftiga? Har små skärvor av denna förlegade sanning fäst sig kvar vid nuet och grusat vår syn? Mitt huvudmål med denna rättshistoriska studie är inte att utforma nya sanningar eller avslöja vad som skett i det förflutna. Jag skall försöka redogöra för den verklighet som en gång var och se om jag kan identifiera någon av dessa skärvor. Präglar historien vår syn på den arbetslöse på samma sätt som fattigvårdstänkandet fortfarande anses påverka synen på socialbidragstagarna? Är nutidens arbetslösa fast i dåtidens bojor?

1.1 Syfte, frågeställningar och avgränsningar

Det övergripande syftet med detta examensarbete är att klarlägga de historiska rötterna till dagens arbetslöshetslagstiftning genom att göra en rättshistorisk studie av försvarslöshetsbestämmelserna i Sverige från medeltiden fram till 1885. Jag kommer i mitt studium även att försöka besvara ett antal för ämnet relevanta frågor.

Arbetskravet var en grundläggande faktor i tjänstehjonsstadgorna och det var med få undantag straffbart att vara arbetslös. När lösdrivarlagen kom 1885 stod arbetskravet kvar men nu hade fokus skiftat från att innefatta alla arbetslösa till att främst gälla de asociala individer som inte stod till arbetsmarknadens förfogande. Hur var synen på arbete som skyldighet i dessa lagstiftningar? Var, och är, arbete ett sätt att kontrollera underklassen?

Jag har lagt tyngdpunkten på 1800-talet eftersom det samhälle som växte fram under denna tid mer liknar det vi har idag. För att uppnå målsättningen med mitt arbete kommer jag att granska riksdagsprotokoll och lagförslag från 1800-talet i avsikt att utforska bakomliggande orsaker till lagstiftningen samt utreda hur makthavarna genom dessa bestämmelser kunde legitimera betydande tvångsåtgärder mot den egendomslösa individen. Jag kommer även att undersöka en del av den nutida lagstiftningen för att se om den fortfarande bär spår av de äldre försvarslöshetsbestämmelserna. Kan vi förstå dagens arbetslöshetslagstiftning, och arbetsförmedlingen, genom att se en historisk kontinuitet främst från 1800-talets försvarslöshetslagstiftning? Börjar arbete i vår tid närma sig en rättighet eller är arbete

alltjämt en skyldighet? Finns det utrymme för den som avstår från att arbeta eller gäller den Lutherska devisen fortfarande ”om någon icke vill arbeta, så skall han icke heller äta”?

Jag har varit tvungen att göra betydande avgränsningar i både materialval och vilka delar av lagstiftningen som skulle lyftas fram. Det hade varit intressant att göra en fördjupad analys över 1700-talets försvarslöshetslagstiftning men jag anser att detta kräver en studie av olika riksdagstryck som finns på riksarkivet och detta har inte varit möjligt av logistiska skäl. Som jag tidigare varit inne på kommer jag huvudsakligen att koncentrera mig på 1800-talet och begreppet laga försvar, speciellt som jag anser att detta fortfarande till viss del präglar vår nutida arbetslöshetslagstiftning och synen på den arbetslöse. Eftersom lösdrivarlagen kan ses som en förlängning av försvarslöshetslagstiftningen tar jag även i korthet upp den lagen. Jag vill betona att jag är väl medveten om att endast det faktum att ett lagrum existerade vid en viss tid inte automatiskt medförde att lagens ord efterföljdes till punkt och pricka. Trots detta innebar lagstiftningen en hotande och högst reell risk för påföljder för den försvarslöse.

Jag kommer inte att gå närmare in på barnens specifika situation, utan endast den som avser den vuxne individen. Jag har valt att inte anta ett genusperspektiv vid min behandling av försvarslöshetslagstiftningen även om det finns flera intressanta aspekter som förtjänar att bemötas; förhållandet mellan husfadern och ett kvinnligt tjänstehjon är exempelvis dels mellan över- och underordnad dels mellan man och kvinna. Det går även att finna betydande skillnader vid behandlingen av manliga och kvinnliga lösdrivare där lösdrivarlagen använts som ett maktmedel för att komma åt den kvinnliga prostitutionen. Detta behandlar jag endast schematiskt och hänvisar den intresserade till *Horan och batongen* av Tomas Söderblom.

Eftersom uppsatsen sorterar under ämnet rättshistoria blir det oundvikligen flera anknytningspunkter till historiska skeenden. Jag vill understryka att det föreligger betydande förenklingar i min historiska och politiska framställning, jag målar ibland med mycket breda penslar. Jag kommer inte att behandla flyttningstiden för tjänstehjonen och inte heller gesällvandringarna. Jag har heller inte behandlat hur skördarnas utfall skulle kunna ha påverkat tjänstehjonslagstiftningen, speciellt då det råder stor diskrepans inom forskningen. Den läsare som vill fördjupa sig historiskt hänvisas till *Jordbrukets arbetare* av Gustaf Utterström, *Svenskt arbete och liv* av Eli F. Heckscher, *Tidens flykt* av Erik Lönnroth och *Det svenska jordbrukets historia* del ett och två. Även i förhållande till ekonomisk historia har jag varit tvungen att göra betydande avgränsningar. Jag tar i princip endast upp merkantilismens nyttyosyn på

individerna och hänvisar i övrigt till *Sveriges ekonomiska historia*, av Lars Magnusson eller *En modern svensk ekonomisk historia* av Lennart Schön. Den som vill fördjupa sig i hur det merkantilistiska synsättet påverkat samhället läser med fördel Eli F. Heckschers publikationer *Merkantilismen: ett led i den ekonomiska politikens historia, del 1 och 2*. Jag har även avgränsat mig beträffande idé- och lärdoms historia och hänvisar läsaren till *Svensk idéhistoria. Bildning och vetenskap under tusen år* av Tore Frängsmyr. Jag vill poängtera att den begränsade behandlingen av nutida arbetsmarknadspolitik endast utgör underlag för en parallell dragning till förhärskande principer i försvarslöshetslagstiftningen.

1.2 Ett teoretiskt synsätt på sociala problem

Enligt Roddy Nilsson används begreppet social kontroll för att beskriva det förhållningssätt som tillämpas mot personer som har ett avvikande beteende eller bryter mot samhällets normer och lagar. Att ett fenomen uppfattas som ett socialt problem är en produkt både av själva det mänskliga handlandet och hur frågan definieras av samtiden och eftervärlden. De som ansluter sig till det objektivistiska synsättet ser ett socialt problem som något faktiskt och verkligt existerande. Fenomenet kräver en åtgärd av något slag eftersom det finns ett stort behov av att problemet skall minska. Förespråkare för den konstruktivistiska uppfattningen menar däremot att uppfattningen av ett socialt problem är skapad av olika aktörer beroende på hur dessa tolkar omvärlden. Frågan om något skall anses som ett socialt problem kan inte bestämmas objektivt utan beror på om företeelsen uppfattas som farlig eller skadlig av makthavarna i samhället. Enligt radikala konstruktivister existerar inte någon objektiv verklighet eftersom alla dimensioner av verkligheten är subjektiva. Kontextuella konstruktivister förnekar däremot inte existensen av ett verkligt objektivt förhållande som påverkar hur problemen definieras. De sociala problemen bör dock ses i sin historiska kontext eftersom de är konstruktioner skapade av aktörernas sätt att förhålla sig till fenomenet ifråga.¹

Under flera århundraden sågs lösdrivare, fattiga och prostituerade som ett stort och reellt hot i samhället och makthavarnas lösningar var ofta skoningslöst hårda. Säkerligen existerade ett objektivt problem med fattigdom men det intressanta är hur makthavarna med tvång försökte skapa dugliga samhällsmedborgare. De fattiga sågs på med misstänksamhet, som om de själva orsakat sin medellöshet. Den farliga underklassen karakteriserades av lättja och egensinnighet

---

¹ Nilsson, Roddy: Kontroll, makt och omsorg, 2003, s 22 ff.

och för att den inte skulle löpa amok måste den tämjas. Likt ett djur skulle spinnhusfången dra kärran, och tjänaren underkasta sig husbonden som med sin patriarkaliska rätt inte ryggade för att tillrättavisa sitt hjon. Fattigvården skulle endast utgå till de *värdiga* fattiga; den *ovärdige* hade sig själv att skylla, det fanns bara en utväg och det var att arbeta i sitt anletes svett.

1.3 Material och forskningsläge

Att presentera rådande forskningsläge är svårt eftersom det egentligen inte finns någon forskare eller författare som i nutid behandlar fenomenet laga försvar på det sätt som jag har försökt göra i min uppsats. I de flesta publikationer är försvarslöshetslagstiftningen sällan det huvudsakliga studiet. De författare som får representera det rådande forskningsläget, trots att de endast kan anses täcka delar av området, är Malin Junestav, ekonomhistoriker och forskare vid Uppsala universitet och Mälardalens högskola, som behandlat arbetslöshet och arbetslinjen i svensk socialpolitisk debatt och lagstiftning mellan 1930-2001, Annika Snare, professor i kriminologi och lektor vid Köpenhamns universitet, som behandlat försvarslöshet ur en socialhistorisk synvinkel samt Pieter Spierenburg, professor i historisk kriminologi i Rotterdam, som presenterat mycket intressanta teorier om tukthusets uppkomst.

Klassiska författare som behandlar laga försvar är Alfred Ossian Winroth, professor i juridik vid Lund och Stockholms Universitet, vars avhandling om tjänstehjonsförhållanden skrevs redan 1878, Arthur Montgomery, ekonomhistoriker och professor i nationalekonomi på 1930-talet, samt Gustaf Utterström, professor i historia på 1950-talet. Moderna författare som behandlat tjänstehjonsförhållanden är Börje Harnesk, professor i historia, och Väinö Helgesson, f.d. stadsarkivarie, som mycket ingående behandlat försvarslöshetsfrågan mellan 1825 och 1853. Samtida författare som jag haft mycket stor nytta av är Roddy Nilsson, historiker och lektor vid Linnéuniversitetet i Kalmar och Växjö, som ytterst belysande avhandlat begreppet makt och social kontroll samt det svenska fängelsesystemet under 1800-talet, Birgit Petersson, historiker, som mycket förtjänstfullt behandlat fattigvården och underklassens farlighet samt Per Eklund, jurist, som granskat uttryck för patriarkalism i tjänstehjonslagstiftningen och ständernas protokoll vid de olika riksdagarna.

Paul-Michel Foucault, känd fransk filosof och professor i idéhistoria, beskriver hur samhället genom olika inspärningar kom att utesluta vissa grupper ur den allmänna gemenskapen. Han kritiserade även hur samhällets institutioner kom att bli uttryck för statens maktutövning.

Svenska författare inom området tvångsinspärning av försvarslösa är Sigfrid Wieselgren, filosofie doktor, jurist och reformvänlig chef för fångvårdsstyrelsen 1885-1910, Torsten Eriksson, jurist och generaldirektör för fångvårdsstyrelsen 1960-1970, och Gunnar Rudstedt, rättshistoriker och f.d. fängelsechef för Långholmen. Mer moderna författare inom samma område är Tomas Söderblom, historiker som påverkats av Foucaults maktteorier, samt Ann-Christine Petersson Hjelm, J.D. och universitetslektor vid Linköpings Universitet.

För att få en bakgrundsbild till den politiska kampen mellan de konservativa och de liberala har jag främst använt mig av författarna Göran B. Nilsson, historiker och professor emeritus vid Linköping universitet, och Håkan Berggren, historiker och forskare vid Uppsala universitet 1959-66, sedermera svensk ambassadör i Kanada. Författare till litteratur jag använt mig av i mindre grad men som ändå bidragit till att ge en bakgrundsbild av samhället genom tiderna är Jan Olof Björkman, sociolog, Leif Holgersson, socialpolitiker, Sten Carlsson, historiker, Eli F Heckscher, ekonomhistoriker, Bronislaw Geremek, professor i historia, Mikael Sjögren, F.D. i sociologi, Lars Magnusson professor i ekonomisk historia vid Uppsala universitet samt Jonas Olofsson, docent i ekonomisk historia vid Lunds universitet, som skrivit om arbetslöshetsfrågan i historisk belysning. Genom Gustaf Lindstedt och Bernt Lange har jag fått en liten inblick i urvalet av ledamöter till 1837 års fattigvårdskommitté samt den politiska situationen vid denna tid.

Både Willy Frick, sociolog, och Johan Edman, historiker, har gett en bra bakgrundsbild till lösdrivarlagstiftningen och kontrollen av de socialt missanpassade. Hans Wallentin (1947-1992), docent i ekonomisk historia vid Mitthögskolan har bidragit till att ge en översiktlig bild av den historiska bakgrunden, lösdrivarlagstiftningen samt försvarslöshet som fenomen. Två publikationer, som gett mig den första schematiska introduktionen till mitt ämne, är skrivna av Eva Silvén, F.D. i etnologi och Hans Swärd, F.D. i socialt arbete och professor vid Lunds Universitet. Jag har även använt litteratur av Håkan Hydén, professor i rättssociologi och Christian Häthén, J.D. och universitetslektor i rättshistoria vid Lunds Universitet, för att definiera vissa juridiska begrepp samt Göran Inger, professor i rättshistoria samt teolog, för att få bakgrundskunskap till de politiska ideologierna. För att få kunskap om Luthers syn på arbetet och hans teorier om nästanbudet har jag använt böcker av Seppo Kjellberg, docent i teologisk etik, Carl-Henric Grenholm, professor i etik, samt Roland Herbert Bainton och Hilding Pleijel, båda kyrkohistoriker.

Författare som bidragit till en förståelse för den nutida lagstiftningen kring arbetslöshet är Håkan Johansson universitetslektor och docent i socialt arbete vid Socialhögskolan, Lunds universitet, Rickard Ulmestig, lektor vid Linnéuniversitetet i Växjö, Anders Forslund, professor i nationalekonomi vid Uppsala universitet och biträdande chef vid IFAU samt Johan Vikström, F.D. i nationalekonomi och verksam vid IFAU och forskningsassistent vid Uppsala universitet. Jag har använt mig av bland annat regeringskansliets rättsdatabaser och har även haft kontakt med arbetsförmedlingens personal via chatt och telefon för att hitta intressant och relevant nutida lagstiftning. Jag har även studerat riksdagsprotokoll, motioner, utlåtanden, betänkanden, Post- och Inrikes tidningar i digitaliserad form och andra tidsdokument. Ett utlåtande av JK går endast att finna på Riksarkivet och jag har därför utnyttjat Helgesson som sekundärkälla. Jag har även använt mig av nutida propositioner och rapporter.

1.4 Disposition

Inledningsvis redogör jag för grundläggande begrepp, perspektiv och politiska ideologier. Min behandling av de äldsta bestämmelserna om tjänstetvång är summarisk och kapitel tre skall mer ses som ett bakgrundskapitel. Här har jag valt att lägga fokus på principerna bakom lagstiftningen så att läsaren kan få en vidare förståelse av begreppen kring laga försvar, hur lagreglerna vuxit fram och varför reglerna såg ut som de gjorde. I kapitel fyra tar jag upp synen på arbete som moralbildning samt uppkomsten av tukthus. Hur kunde tanken på tvångsarbete för arbetslösa uppstå? Var den en följd av den protestantiska etiken?

I de följande kapitlen tar jag mer ingående upp försvarslöshetslagstiftningen under 1800-talet. Med utgångspunkt i 1805 års legostadga undersöker jag hur stadgan kunde förankras i samhället genom den paternalistiska traditionen. I kapitel sex ser jag närmare på fattigvårdsfrågan och försvarslöshetspolitiken efter 1809 års statsomvälvning. Kapitel sju behandlar 1833 års försvarslöshetsförordning, kritik mot stadgan, fattigvårdskommitténs betänkande samt ständernas reaktioner i riksdagen. Jag har valt att föra in protokoll från de olika ständerna främst mellan åren 1828 och 1830 eftersom det förekom en riklig debatt med för uppsatsen intressanta resonemang angående legostadgan vid denna period. Därefter undersöker jag den förhållandevis mildare försvarslöshetsstadga som kom 1846, hur läget förändrades något för den ofrivilligt arbetslösa samt hur stadgan kompletterades 1853 med mer restriktiva bestämmelser. I nästföljande kapitel behandlar jag utvecklingen från en

försvarslöshetslagstiftning till en lösdrivarlag och därefter helt kort teorier kopplade till arbete. I analysen redogör jag för vilka historiska rötter jag tycker mig kunna urskilja i dagens lagstiftning om arbetslöshet och jag för en diskussion kring begrepp som kontroll, makt och arbetskrav. Uppsatsen avslutas med några reflektioner.

2 Begrepp, definitioner och ideologier

2.1 Laga försvar, försvarslösa, lösdrivare och arbetsinrättningar

Uttrycket laga försvar förekom första gången 1569 i adelsprivilegierna och innebar att adelns anställda blev undantagna från krigstjänst och fick försvar. De skyddade kallades försvarskarlar och de utan detta skydd kallades försvarslösa och kunde dömas för lösdriveri.² Den som saknade laga försvar tillhörde under lång tid kategorin lösdrivare, oavsett om tillståndet kunde anses vara orsakat av egen fri vilja eller inte. Ordet lösdrivare har sina rötter i äldre stadganden där termen *löske maen* användes i motsats till bofasta jordägare *boolfaste maen*.³ Lösdrivare ansågs den som enligt 1885 års lösdrivarlag ”sysslös stryker omkring från ort till annan utan medel för sitt uppehälle” samt den som ”utan att ega medel till sitt uppehälle, underlåter att efter förmåga söka ärligen försörja sig och tillika förer ett sådant lefnadssätt, att våda uppstår för allmän säkerhet, ordning eller sedlighet”.⁴

Laga försvarsreglerna utvidgades så småningom till att *försvara* även dem som var anställda i städer och gruvor, hos prästerskap och borgare. Senare kom laga försvar att betyda försvar mot straff enligt tjänstehjons- och legostadgan för den som saknade tjänst eller annan godkänd försörjning. Ordet laga försvar försvann som benämning i lagspråket i och med 1885 års förordning angående lösdriveri.⁵ Under lång tid riskerade de försvarslösa att dömas till tvångsarbete på obestämd tid eftersom straffet var en form av administrativt frihetsberövande som inte föll under de allmänna domstolarna.⁶ Straffet för försvarslöshet kunde även vara tvångsvärning. Ett lego- eller tjänstehjon var en person som var anställd som tjänare i en

---

² Nordisk Familjebok, 1876-1899, Band 5, s 731; Wallentin, Hans: Rapport 1987:8 s 6.

³ Nordisk Familjebok, 1876-1899, Band 5, s 731.

⁴ SFS 1885:27, 1 § 1 och 2 st.

⁵ Nordisk Familjebok, 1876-1899, Band 5, s 731; Eklund, Per: Rätten i klasskampen, 1974, s 201.

⁶ Nilsson, Roddy, 2003, s 125.

annan persons hushåll eller jordbruk, antingen frivilligt genom avtal eller tvång, enligt tjänstehjoms- och försvarslöshetslagstiftningen.⁷

Det har funnits ett myller av olika arbetsinrättningar i Sverige, både av frivillig och tvingande karaktär. Vid vissa inrättningar var det möjligt att skicka barn och olydiga tjänare samt även att anmäla sig självmant och få särskilda privilegier. Tyngdpunkten på arbetsmomentet var ämnat att både verka i moralbildande syfte och göra den intagne socialt användbar. Jag skall här försöka ge en inledande presentation av de mest centrala begreppen. Tukthus var ofta ganska stora straff- och tvångsarbetsanstalter vars mål var att genom sträng disciplin och hårt arbete förbättra och förändra de intagna till nyttiga samhällsmedborgare. På rasphusen arbetade de intagna med att raspa bresiljetråd för att framställa ett rött färgämne; på spinnhusen häcklade och spann kvinnorna lin. Korrektionshus var en annan och, relativt sett, mer modern benämning på tvångsarbetsinrättning för försvarslösa.⁸ Arbetshus som begrepp är komplext, dels användes det som en svepande benämning för olika tvångsarbetsanstalter för försvarslösa och lindrigare kriminella, dels som beteckning för anstalter där fattiga fick underhåll mot arbete. Dessa fattigvårdsanstalter hade ofta som princip att de skulle vara så pass avskräckande att det bara var de som absolut behövde hjälp som sökte sig dit.⁹

2.2 Arbetslinjen, husbondevälde, patriarkalism och repressiva rättsregler

Enligt Junestav innebär arbetslinjen att alla förvärvsdugliga skall arbeta för att försörja sig.¹⁰ Även om den moderna definitionen mer och mer går mot uppfattningen att arbete är en rättighet förhindrar detta inte att arbetslinjen fortfarande inrymmer ett krav på att alla skall göra rätt för sig. Den arbetsmoraliska traditionen framhåller vikten av individens eget ansvar och att denne har en självförsörjningsplikt, inte sällan kopplat till ett arbetstvång och redovisningskrav inför andra. Bakom principen om individens ansvar ligger tanken att individen skall fostras till att bli en självförsörjande deltagare i samhället.¹¹

---

⁷ Se exempelvis 1805 års legostadga och 1833 års försvarslöshetsförordning.

⁸ Nordisk Familjebok, 1876-1899, band 1, s 970, band 13, s 742, band 16 s 895 f; Petersson Hjelm, Ann-Christine: Fängelset som välfärdsbygge, 2002, s 58 f.

⁹ Nordisk Familjebok, 1876-1899, band 1, s 970; Nordisk Familjebok, 1904-1926, band 1 s 1354.

¹⁰ Junestav, Malin: 'Arbetslinjen i sociallagstiftningen: från nödhjälp till aktivitetsgaranti', Villkorandets politik: fattigdomens premisser och samhällets åtgärder - då och nu, 2008, s 99.

¹¹ Se kapitel 10.

Enligt Björkman kallas det husbondevälde som karaktäriserar bondehushållet många gånger för patriarkalism eftersom det är bonden (mannen) som har den största möjligheten att påverka andras handlande. Patriarkalism diskuteras ofta i samband med äldre samhällsformer och beskriver de sociala relationer som uppstår inom ett hushåll där både familj, tjänare och andra stadigvarande är knutna till hushållet. Den patriarkaliska gruppen utmärker sig genom sin slutenhet, beroendeförhållandet mellan individen och gruppen, samt husbondens maktposition som skapare och fördelare av resurser. Björkman anser att husbondeväldet utmärks av *familistiska relationer*¹² och att dessa fått en kristen auktorisation som kommit till uttryck i Luthers lilla katekes.¹³ Holgersson menar att patriarkalism även innefattar en auktoritär tuktan av underlydande som i de flesta fallen snarare förekom för att utnyttja de som var underställda patriarken ekonomiskt än någon direkt ambition att agera med deras bästa för ögonen. Meningen var att den egendomslöse skulle inse sin ställning i samhället.¹⁴

Holgersson anser att patriarkalism är nära besläktad med den arbetsmoraliska traditionen som fick ökad betydelse i och med reformationen där Luther framhöll vikten av att arbeta och försörja sig. Även principen om individens eget ansvar har sitt ursprung i bondesamhället där den sociala kontrollen krävde påföljd utan att ifrågasätta anledningen till regelbrottet. En naturlig konsekvens av denna teori är, menar Holgersson, den repressiva traditionen som kan härledas från både landskapslagarna, lego- och tjänstehjonsstadgorna och lösdrivarlagen. Här reagerade samhället med vedergällning på ett socialt problem och högst signifikativt var att både straff och åtgärder eskalerade vid upprepade brott mot normsystemet.¹⁵

Enligt Hydén tillämpades repression med hjälp av någon form av fysisk tvångsmakt. Genom sanktioner ingrep staten för att åstadkomma en förändring i individens sätt att uppfatta den befintliga verkligheten. Durkheim definierar en repressiv rättsregel med att den som brutit mot regeln utsattes för ett lidande eller tillfogades någon form av förlust till följd av sitt beteende. Genom åren kom försvarslöshetslagstiftningen att ge uttryck för olika politiska intressen och påföljden gick från kroppslig bestraffning av lösdrivare på medeltiden till tjänste- och arbetstvånget i tjänstehjonsstadgorna. För den som saknade laga försvar enligt de

---

¹² Björkman: *Bonde och tjänstehjon*, 1974, s 110. Familism enligt Britannica Online Encyclopedia: a social pattern in which the family assumes a position of ascendance over individual interests. (Fritt översatt: den sociala struktur där familjens behov är viktigare än enskilda familjemedlemmars behov). <http://www.britannica.com/bps/dictionary?query=Familism> (Hämtad 2011-09-15)

¹³ Björkman, 1974, s 109 ff.

¹⁴ Holgersson, Leif, *Socialtjänst: en fråga om människosyn*, 1988, s 95.

¹⁵ *Ibid.* s 95 ff.

senare kunde straffet bli hårt, antingen krigstjänst eller tvångsarbete i många fall på livstid.¹⁶

2.3 Reformationen och Lutherdomen

Enligt den protestantiska reformrörelsen ledde den medeltida samhällsordningen, med sina frikostiga allmosor och sitt upphöjande av fattigdomen, till att tiggjarlivet förvandlades till en lockelse.¹⁷ Företrädarna för rörelsen menade att detta system underminerade grundprincipen att folkets breda lager måste arbeta och att medeltiden sjöng fattigdomens lov.¹⁸ ”Om någon icke vill arbeta, så skall han icke heller äta”¹⁹ hade Luther som ett viktigt moralbud.

Arbetskravet återfinns i de tidiga försvarslöshetsstadgorna och utgör grunden för de olika legostadgorna. Enligt Holgersson var det inte fråga om någon rättighetsbaserad möjlighet för den enskilde att få arbete utan snarare en ensidig skyldighet för honom att anta det arbete som erbjöds och underkasta sig den situation som uppstod, inte sällan som rättslös.²⁰

Enligt Kjellberg understryker Luther plikten att arbeta eftersom det avgörande är att göra vad nästan har behov av och detta innebär praktiskt taget alltid en aktivitet. Människan är också skapad att arbeta så länge denne lever, ”Såsom i bikupan skall de onyttiga antingen jagas ut, eller sättas i arbete”²¹. Kjellberg menar att det enligt den Lutherska synen på arbetet inte finns någon anledning att kräva någon rätt till arbete eftersom den logiska följderna på arbetspliktskravet är att det skall finnas arbete för alla.²² Luther skiljer också mellan olika sysselsättningar som utgör *rätta stånd*, det kan både vara äkta make eller maka eller arbeten som soldat, hantverkare, bonde, dräng eller piga. Till *orätta* eller *syndiga* stånd räknas exempelvis brottslingar, prostituerade och lösdrivare.²³ Luther talar ofta om kallelse i samband med arbete och menar att Gud har kallat människan att arbeta eftersom han själv arbetar.²⁴ Då arbetsfördelningen i samhället är skapad av Gud ser Luther den som en bestående och naturlig realitet. Alla har sin uppgift både i hemmet och samhället i stort, därför måste alla göra rätt för

---

¹⁶ Hydén, Håkan: Rättens samhälleliga funktioner, 1978, s 27, s 133 samt s 136 f.

¹⁷ Geremek, Bronislaw, Den europeiska fattigdomens betydelse, 1991, s 25.

¹⁸ Enligt Bronislaw Geremek finns det flera möjligheter att finna stöd som motbevisar reformationens bild av medeltiden. Prästerna framhöll ofta vikten av att frånta rätten till allmosor för de fattiga som kunde arbeta, lösdriveri fördömdes dessutom ständigt av kyrkan. (Geremek, 1991, s 25)

¹⁹ Dr Martin Luthers Lilla Katekes, 1878, s 60.

²⁰ Holgersson, 1988, s 95.

²¹ Kjellberg, Seppo: Finländsk arbetsetik och Luthers kallelse, 1994, s 172.

²² Ibid. s 171 f.

²³ Grenholm, Carl-Henric: Arbetets mening, 1994, s 152 och 171 ff; Kjellberg, 1994, s 169 f.

²⁴ Bainton, Roland Herbert: Luther: mannen som blev en epok, 1960, s 201; Grenholm, 1994, s 151.

sig och inte leva på någon annans bekostnad. Denna arbetsfördelning är däremot inte jämlik utan olika positioner medför större eller mindre andel makt och befogenheter.²⁵ Det går att finna starka band mellan Luthers kallelselära och den patriarkaliska samhällssynen som var förhärskande vid den tiden. Grenholm anser att tjäna nästan i sitt arbete till stor del innebar ett upprätthållande av den existerande hierarkin i samhället. Fjärde budet kan ses som en uppmaning för underordnade, exempelvis barn, kvinnor, tjänare och medborgare, att lyda de överordnade, såsom föräldrar, männen, husbönder och staten.²⁶

2.4 Politiska ideologier i Sverige under 1800-talet

I början av 1800-talet var den svenska politiken fortfarande i stor grad påverkad av naturrätt och upplysningsfilosofin men med tiden kom två riktningar, som var varandras motpoler, att agera på den politiska arenan; de liberala och de konservativa. Under lång tid hade de konservativa det politiska övertaget och det var inte förrän på 1840-talet som de liberala klarade av att bryta de konservativas dominans och de konservativa fick inta oppositionsställningen. När ståndsriksdagen avskaffades och tvåkammarriksdagen infördes 1866 var det däremot de konservativa som återigen tog ledningen i riksdagen.²⁷

Den konservatism som tog sig uttryck i Sverige på 1800-talet menade att människan ingick i olika gemenskaper och att staten stod för den allomfattande gemenskapen. I förhållande till staten hade individen endast skyldigheter och kunde därför inte utkräva några rättigheter. Förändringar i samhället skulle ske successivt med respekt för den beprövade erfarenheten.²⁸

De liberala i Sverige under 1800-talet påverkades av upplysningens idéer och tog intryck av franska revolutionens slagord, speciellt frihetsprincipen.²⁹ Den liberalism som framträdde på 1820-talet var dock snarare reformvänlig än reaktionär.³⁰ Individen hade naturliga rättigheter som inte fick inkräktas på av staten. Det var därför viktigt att begränsa statens ingripande på det sociala och ekonomiska området med större inslag av humanitära idéer och allas likhet inför lagen.³¹ De liberala som stödde sin ideologi på bland annat Malthus läror ansåg att

---

²⁵ Kjellberg, 1994, s 169.

²⁶ Grenholm, Carl-Henric: Arbetets mål och värde: en analys av ideologiska uppfattningar, 1987, s 47.

²⁷ Inger, Göran: Svensk rättshistoria, 2011, s 201 f. och s 209.

²⁸ Häthén, Christian: Stat och straff: rättshistoriska perspektiv, 2004, s 174 f.

²⁹ Inger, Göran, 2011, s 201 f.

³⁰ Häthén, 2004, s 175.

³¹ Montgomery, Arthur: Svensk socialpolitik under 1800-talet, 1934, s 24 f.

statens biståndsplikt borde minskas för att främja den enskilda handlingskraften. Ökat understöd ledde, enligt Malthus, till ett ökat fattigvårdsbehov i framtiden. Detta synsätt kom att påverka synen på fattigvårdslagstiftningen som jag återkommer till i kapitel 6.2.³²

Liberalismen under slutet av 1800-talet kunde ta olika gestalter. Manchesterliberalism förespråkade fri konkurrens och var emot ingripanden från staten men effekterna av deras politik missgynnade de svagare i samhället. De socialliberala betonade istället statens ansvar för de svagare i samhället och därför var sociala insatser viktiga inslag i deras politik.³³

2.5 Den nya patriarkalismen och tjänstehjonspolitiken

Patriarkalismen fick en renässans under 1800-talet när de konservativa sökte en ideologisk försvarslinje i sin kamp mot förändringarna i samhället. Harnesk anser dock att denna patriarkalisk i stort var avskalad från sitt politiska innehåll och snarare inriktad på ett program med social innebörd. Företrädarna för den nya patriarkalismen såg sig som välvilliga och strävade mot att ”dels inplantera en samhörighetskänsla hos de underlydande, dels upprätthålla ett dominansförhållande”³⁴. Välviljan var dock inte alltid präglad av ett mildt förfaringsätt utan kunde ta sig ganska hårda uttryck. I sin nya form trädde nu patriarkalismen in i debatterna om tjänstehjonsfrågan främst mellan 1820- och 1850-talet. För flertalet konservativa kvarstod patriarkalismens ursprungliga funktion att legitimera tjänstefolkets underkastelse under husbondeväldet men andra, både konservativa och kristligt liberala, såg den snarare som en ”social modell för ömsesidig välvillighet och tillgivenhet mellan parter med sammanfallande intressen”. Detta nya synsätt kom sedan att föras vidare av delar av det liberala lägret under 1800-talet.³⁵

Enligt Harnesk hade den patriarkaliska idealmodellen en framskjuten plats i de konservativas argumentation för en skärpning av legostadgan. Den konservativa argumentationen kom dock emellanåt att uppvisa vissa motsägelser och konstigheter eftersom de lånat en stor del av diskursen från 1700-talets debatter. Principiellt ansåg de att det enda som kunde skapa en förändring mellan husbönder och deras tjänstehjon var att husbönderna insåg sin roll som

---

³² Berggren, Håkan & Nilsson, Göran B., Liberal socialpolitik 1853-1884: två studier, Stockholm, 1965, s 4 f.

³³ manchesterliberalism. <http://www.ne.se/lang/manchesterliberalism>;
socialliberalism. <http://www.ne.se/lang/socialliberalism>. (Nationalencyklopedin, hämtad 2011-09-27).

³⁴ Harnesk, 1990, s 43.

³⁵ Ibid. s 40 ff., citat s 44.

uppfostrare och föredömen. Detta kunde inte åstadkommas med tvångslagar men i praktiken kom de konservativa ändå att förespråka stora inskränkningar i de egendomslösas frihet.³⁶

3 Bakgrund till försvarslöshetsföreskrifterna

3.1 Inledning

Under medeltiden hade den fattige en given plats i samhället och sågs på med vördnad. Även om kyrkans lära både fördömde lösdriveriet och till viss del skiljde mellan olika fattiga var den rådande synen i samhället att den fattige var ett medel för andra att nå frälsning.³⁷ Sjögren menar att denna bild förändrades under reformationen. Den medellöse betraktades istället med både aversion och misstänksamhet och den lutherska arbetsmoralen dominerande. På 1600- och 1700-talet sågs inte orsaken till fattigdomen som ett socialt fenomen, snarare en moralisk defekt, och flertalet fattiga betraktades som lata och arbetsovilliga. Underklassen skulle kontrolleras och hjälpen utgå till de *värdiga fattiga* som barn, äldre, handikappade och sjuka. De *ovärdiga fattiga* var de som var arbetsföra, de skulle tvingas arbeta för att själva försörja sig. Under 1800-talet var synen på de egendomslösa mycket hård och negativ och den dominerande synen var underklassens farlighet.³⁸ Enligt Petersson upplevdes hotet främst på ett ekonomiskt och moraliskt, men även på ett socialt och politiskt, plan. Underklassens moraliska farlighet ansågs ligga i dess fallenhet för brottslighet, lättja, laster, lättsinne och egenmäktighet. Ekonomiskt bestod farligheten i att de egendomslösa endast låg samhället till last, hade för höga lönekrav, och därmed utgjorde ett hot mot det allmänna välbefinnandet.³⁹

Hungersnöd medförde periodvis att fattiga invaderade städerna. Här fanns sädsmagasin som lockade såväl egendomslösa som fattiga bönder och åtgärder började därför vidtas för att stänga ute tiggare och lösdrivare. Enligt Olofsson inleddes en gradvis sekularisering av fattigvården redan på 1200- och 1300-talet i Europa, med tiden även i Sverige. Stadsstyrelser och staten kom alltmer att reglera den hjälp som skulle utgå till tiggare och andra försvarslösa. När den kristna idealiseringen av fattigdom successivt försvann hårdnade även synen på

---

³⁶ Ibid. s 76 ff.

³⁷ Geremek, 1991, s 25 f.

³⁸ Sjögren, Mikael: Fattigvård och folkuppföstran, 1997, s 21 f.

³⁹ Petersson, Birgit: Den farliga underklassen, 1983, s 259.

fattiga, allmosor ersattes med arbetskrav och tvångsarbete för de som var arbetsföra.⁴⁰

3.2 De äldsta bestämmelserna om tjänstetvång

Olika regleringar om tjänstetvång för den egendomslösa underklassen i Sverige går att finna redan i landskapslagarna.⁴¹ I merparten av den äldre lagstiftningen gällde principen att den som ägde viss förmögenhet, oftast tre mark, inte föll offer för några tjänstetvångslagar.⁴² Upplandslagen fastställde ett tvång att ta arbete om ett sådant erbjöds, straffet drabbade dock den som hyste en tjänstlös eftersom det var praktiskt svårt att driva in böter från en medellös person och samhället hade inte den administrativa kapaciteten att döma till fängelse eller straffarbete⁴³. Enligt Winroth var bakgrunden till denna reglering att fattigvården till stor del bestod av att de behövande kunde söka hjälp direkt genom att knacka dörr och det ansågs självförvållat om den nödställd inte tog emot ett anbud om arbete. Följden blev att de sattes i en slags fredlöshet eftersom varje bostad skulle vara stängd för dem.⁴⁴

Enligt Eklund ger Winroth uttryck för den så kallade fattigvårdsteorin där förespråkarna betonar betydelsen av att det fanns en minsta förmögenhetsgräns fastställd i lagstiftningen. Det viktigaste skälet till tjänstetvånget skulle vara att se till att alla kunde försörja sig och att ingen låg samhället till last. Eklund menar tvärtom att bestämmelserna främst tillkommit för att tillgodose den jordägande befolkningsdelen med arbetskraft. Genom att ställa den som vägrade att ta tjänst utanför samhället ville lagstiftaren tvinga denne till lydnad. Det faktum att lagen bestraffade den som hyste en tjänstlös motsäger att fattigvårdstankar skulle vara den primära anledningen bakom bestämmelserna. Det hade i så fall inte funnits anledning att straffa den som frivilligt hjälpte någon annan. Däremot håller Eklund det för troligt att säkerhetsintresset spelat en viss roll för uppkomsten av tjänstetvånget; rädslan för främmande människor var säkert stor vid en tid där avståndet till närmaste granne var betydande.⁴⁵

---

⁴⁰ Olofsson, Jonas: Arbetslöshetsfrågan i historisk belysning, 1996, s 29.

⁴¹ Eklund, 1974, s 201.

⁴² Winroth, Alfred Ossian: Om tjenstehjonsförhållandet enligt svensk rätt, 1879, s 46-59.

⁴³ Silvén, Eva: Tjänstehjonsstadgan 1805 och försvarslösheten, 1972, s 4; Winroth, 1879, s 47.

⁴⁴ Winroth, 1879, s 47 och 87.

⁴⁵ Eklund, 1974, s 201 ff.

År 1303 utfärdades en stadga av Birger Magnusson⁴⁶ som föreskrev att landstrykare skulle skaffa sig husbonde inom viss given tid. Den som inte följde lagen fick spöstraff, öronen avskurna och landsförvisning. Författningen var den enda reglering från denna tid som direkt straffade den tjänstlöse, det krävdes dock att tjänstlösheten var kopplat till ett kringstrykande liv och stadgan anses därför vara Sveriges första lagstiftning mot lösdriveri.⁴⁷

3.3 Tjänstetvång under 1500- och 1600-talen

3.3.1 Historisk och politisk bakgrund

Redan på Gustav Vasas tid påverkade merkantilismen näringspolitiken där samhällets välfärd var lika med statens välfärd och priset på arbetskraften skulle vara så litet som möjligt.⁴⁸ Enligt Olofsson var det i huvudsak två inslag i den äldre merkantilistiska doktrinen som påverkat tjänstehjonsstadgorna och arbetskraftspolitiken, befolkningsteorin och en statligt kontrollerad arbetsfördelning med koncentration av produktionsmedlen.⁴⁹ En stor, växande befolkning ansågs central då denna lade grunden för en stark och internationellt oberoende stat. Alla invånare skulle utnyttjas på ett effektivt sätt så att ingen arbetskraft gick förlorad. Detta innebar att även fångar och försvarslösa skulle innefattas i produktionen genom att föras till olika arbetsinrättningar. Dödsstraffet avskaffades och ersattes av livstids fängelse, inte för att det ansågs mer humant utan för att det främjade ett effektivt utnyttjande av undersåtarna. Även landsförvisningsstraffet ersattes av samma skäl. Den merkantilistiska människosynen dominerades av ett materialistiskt betraktelsesätt utan något större utrymme för individen där denne snarare värderades ur nyttyosynpunkt.⁵⁰ Lönerna skulle hållas nere inte bara för att skapa konkurrenskraftiga priser utan även för att fattigdom i sig ansågs nyttig eftersom den stärkte arbetsviljan och motverkade lättja hos den lägre samhällsklassen. Därför sågs tvångsarbete som något positivt, en del av en moralisk uppfostran som skulle forma de försvarslösa till

---

⁴⁶ Originalen till stadgan är sedan länge förkommen. Texten har traderats i form av avskrifter på 1600-talet och tryckt första gången 1687 av J Hadorph i hans utgåva av Bjärköarätten. En utgåva av lagen finns i J G Liljegrens Svenskt Diplomatarium, band II från 1837, lagen är nr. 1384.

⁴⁷ Eklund, 1974, s 203; Nordisk Familjebok, 1876-1899, Band 5, s 731; SOU 1923:2, s 13.

⁴⁸ Eklund, 1974, s 204; Nilsson, Roddy, 2003, s 35 f.

Gustav Vasa. <http://www.ne.se/lang/gustav-vasa>, Nationalencyklopedin, hämtad 2011-09-18.

⁴⁹ Olofsson, 1996, s 32.

⁵⁰ Nilsson, Roddy, 2003, s 35 f.

bättre människor. Högre löner blev ett onödigt incitament för att öka arbetsviljan.⁵¹

3.3.2 Gustav Vasas mandat och 1600-talets legostadgor

Enligt Winroth⁵² fick det förbud mot tillfälligt drängarbete som funnits i tidigare lagstiftning en mera allomfattande form i Gustav Vasas mandat från 1540. Här fastställdes:

”ingen Lösningekarll eller Legedreng, skall epter thenne dag, gå her opå Landzbygden ibland bönderne, ath tijäne for daga lön [...] Vtan szådana löst folk schole settie bönderne tjäniste ock siig, effter som sedwane i rigit är stedië lathe, vtij halffue eller hele årss stadga, eller tjäniste eller ock ath the drage vp åth Cronennes bergh, Huilkin thet icke gör, scall therföre [...] straffat bliffua”⁵³

Nu liksom tidigare var tjänstetvångets starkaste drivkraft den härskande klassens behov av tjänstefolk, det nya var att staten börjat konkurrera om arbetskraften. Förmögenhetsgränsen på tre mark togs bort, alla i underklassen skulle verka för det allmännas bästa. Tvångsarbetet började organiseras på 1500-talet; fogdarna fick i uppdrag att leta upp löst folk och skicka dem till arbete vid slotten, fästningarna eller gruvorna.⁵⁴ Vid denna tid utformades även lösdrivarlagstiftningen som ett tvångsmedel för att få tillskott till armén.⁵⁵

Gustav Vasas mandat innehöll regler om minimilöner för att det inte skulle bli lönestegringar i konkurrensen om de relativt fåtaliga arbetarna.⁵⁶ Nyttoprincipen var förhärskande och det fanns inget utrymme för den enskildes egna önsknings. Trots att tjänstetvånget enligt lagstiftningen riktade sig till alla skyddades i praktiken den som hade tillräcklig rikedom eller social ställning. Adelns intressen kom i första hand men i fråga om krigstjänst slapp även bönderna i den mån det var möjligt.⁵⁷ Den princip som skulle gälla fram till början av 1800-talet var att ”hvarest dräng fans att taga, bonden sjelf borde förskonas”.⁵⁸ Utskrivningen av soldater hade stor påverkan både på adeln och böndernas möjligheter att få arbetskraft och genom adelsprivilegierna 1569 fick adeln stora fördelar.⁵⁹

---

⁵¹ Olofsson, 1996, s 36 f.

⁵² Winroth, 1879, s 59.

⁵³ Mandat till rikets innebyggare, 1540, s 1.

⁵⁴ Eklund, 1974, s 204 f; Silvé, 1972, s 7; SOU 1923:2, s 13.

⁵⁵ Nordisk Familjebok, 1876-1899, Band 5, s 731; Wallentin, 1987, s 6.

⁵⁶ Mandat till rikets innebyggare, 1540, Artikel II; Snare, Annika: Work, war, prison and welfare, 1992, s 40.

⁵⁷ Eklund, 1974, s 204.

⁵⁸ Winroth, 1879, s 97.

⁵⁹ Eklund, 1974, s 204 f.

Under 1600-talet hade de många krigen i kombination med flera nödår medfört en kraftig ökning av antalet tiggare och lösdrivare och nu kom en mer ingående systematisering av arbetskraftsförhållandena genom 1664 och 1686 års legohjonsstadgor.⁶⁰ I den tidiga stadgan uppges motivet till påbuden vara att tjänstehjonen blivit ”oskiäligen dyre och mothwillige”⁶¹ och att ”inge Landzstrykare och Löösdrifware eller Lättingar skole i Städerna eller å Landet lijdas”⁶². Här kan vi, enligt Wallentin, utläsa påverkan från den merkantilistiska människosynen där de egendomslösa ansågs vara av naturen lata med arbetslöshet, lösdriveri och tiggeri som naturliga konsekvenser.⁶³ Låga löner sågs därför som en förutsättning för att öka fliten och arbetsviljan hos de anställda.⁶⁴ Straffet för den försvarslöse var i första hand krigstjänst och i andra hand tvångsarbete vid kronans slott, fästningar och ladugårdar.⁶⁵ Snare lyfter fram en intressant aspekt av det merkantilistiska synsättet då hon menar att tvångsvärningen inte sågs som ett straff utan snarare ett sätt att hjälpa individen bli en nyttig medborgare. Vikten av individens produktivitet genomsyrade hela samhället.⁶⁶

Adelns ensamrätt att ge laga försvar upphörde 1682 och nu gav även tjänst hos bönderna samma försvar. Följden blev att de privilegierade fick betala samma lega och klagomålen var stora från adelns sida som yrkade att böndernas rätt att hålla tjänstehjon skulle begränsas.⁶⁷ År 1686 gjordes denna rätt beroende av hemmantalet och nu upphörde också möjligheterna för bönderna att få tag i arbetskraft genom torpupplåtelser. Trots kronans behov av soldater fick adeln återigen lättare att få tjänstefolk till sina frälsegods. De hade en inflytelserik politisk ställning och därför tog regeringen under lång tid särskild hänsyn till godsägarnas intressen.⁶⁸ Bestämmelserna utvidgades så att i princip alla i det undre samhällsskiktet som inte bedrev jordbruk, hade viss förmögenhet, eller hade annat godkänt sätt att försörja sig måste ta tjänst.⁶⁹ Arbetskravet inkluderade även åldriga föräldrar som lämnat över jordbruk eller näring till sina barn medan föräldrarna fortfarande ansågs vara arbetsföra. Även barn över 15

---

⁶⁰ Silvé, 1972, s 7; Wallentin, 1987, s 9.

⁶¹ Ingressen till 1664 års legohjonsstadga.

⁶² Ibid. Art. 1 (Detta stadgande upprepas sedan i artikel 1 i 1686 års legohjonsstadga).

⁶³ Wallentin, 1987, s 8.

⁶⁴ Nilsson, Roddy, 2003, s 35.

⁶⁵ 1664 års legohjonsstadga art 1 (se även art 1 1686 års legohjonsstadga).

⁶⁶ Snare, 1992, s 52.

⁶⁷ Eklund, 1974, s 206

⁶⁸ Montgomery, Arthur: Tjänstehjonsstadgan och äldre svensk arbetarpolitik, Historisk tidskrift, 1933, s 245-252.

⁶⁹ Winroth, 1879, s 62 ff.

år kunde i många fall tvingas bort från hemmen för att ta tjänst.⁷⁰ Ensamboende kvinnor befriades från tjänstetvånget om de antogs kunna försörja sig utan stöld och omoraliskt leverne annars var straffet tvångsarbete i tre månader. Att kvinnor fick lindrigare behandling i 1686 års legohjonsstadga behöver, enligt Winroth, inte vara ett uttryck för statens välvilja utan att staten ville maximera sin vinning; männens arbete värderades högre än kvinnornas.⁷¹

3.4 Laga försvar under 1700-talet

3.4.1 Historisk och politisk bakgrund

På 1700-talet i Sverige präglades det sociala systemet ännu av en medeltida syn på invånarnas roll i samhället. Likhet inför lagen var inte något som utmärkte ståndssamhället utan rättvisa bestod snarare i att olika förmåner och skyldigheter fördelades efter en persons sociala ställning. Tiden efter 1720 karakteriseras av stormaktstidens fall och frihetstidens början med befolkningsökning och ett ökat intresse för de olika samhällsfrågorna.⁷² Med 1723 års riksdag avslutades enväldet och makten lades på riksdagen enligt parlamentariska principer. Rådets medlemmar fastlades efter riksdagens sammansättning, ändrades förhållandena i riksdagen skulle även medlemmarna i rådet bytas ut. Wallentin understryker att det fundamentala för en förståelse av 1700-talets parlamentarism är en insikt i hur makt-förhållandena såg ut vid en riksdagsbildning. Redan principerna för val utestängde samtliga egendomslösa, frälsebönder och en stor del av medelklassen; bondeståndet utgjorde ett viktigt språkrör för folket men i övrigt saknade bönderna inflytande över statsapparaten.⁷³ Politiken influerades både av naturrätten, vars företrädare ansåg att det fanns vissa rättsliga grundsatser givna i naturen, och upplysningsidéerna. Förespråkarna för naturrätten ansåg att människorna genom sitt deltagande i den mänskliga gemenskapen frivilligt ingått i ett samhällsfördrag och därmed överlätit sina rättigheter till en furste. Från 1740-talet fick upplysningstidens idéer allt starkare fotfäste vilket innebar en ökad sekularisering i samhället och mindre makt för kyrkan.⁷⁴ Merkantilismen var fortfarande den dominerande sociala och ekonomiska riktningen i 1700-talets Sverige med ett materialistiskt betraktelsesätt och föga plats för en individualiserad

---

⁷⁰ I praktiken har dessa restriktioner troligen inte känts så hårda som det verkar eftersom bondens möjligheter ändå var små att hålla sig med mer folk än det allra nödvändigaste. Genom förenings- och säkerhetsakten som kom 1789 försvann alla restriktioner att hålla tjänare (Eklund, 1974, s 207)

⁷¹ Winroth, 1879, s 62 ff. och s 90.

⁷² Montgomery, 1934, s 22 ff; Heckscher, Eli F: Svenskt arbete och liv, 1957, s 147 ff.

⁷³ Wallentin: Svenska folkets historia, 1978, s 136 f.

⁷⁴ Inger, 2011, s 157 ff.

människosyn. En statlig kontroll skulle optimera arbetsfördelning samt resursanvändning och därigenom öka landets sammantagna rikedom.⁷⁵

Sverige hade länge stora restriktioner i omformningen av jordägorna, dels för att skatterna skulle kunna hållas på en tillfredsställande nivå, dels för att öka andelen tillgänglig arbetskraft för frälsegodsens ägare. Lösdriveriproblemet var en ständig källa till diskussioner och fattigvården var under lång tid ytterst bristfällig. Tiggare och fattiga sågs med vissa undantag som ett samhällshot och folk var rädda för de kriminella elementen.⁷⁶ För merkantilisterna var det centralt med en betydande befolkningsökning och bestämmelser kom för att främja denne. Lagstiftningen om hemmansklyvning började luckras upp och gifta legohjon tilläts uppföra backstugor. År 1770 fastslogs att ingen kunde tvingas till årstjänst om de var gifta och själva ägde sin bostad. Här hamnade de styrande i ett dilemma eftersom tjänstetvånget garanterade att den egendomslösa arbetskraften utnyttjades effektivt samtidigt som den restriktiva tjänstehjonspolitiken hindrade den viktiga befolkningsökningen.⁷⁷

3.4.2 Hårdare regleringar för de försvarslösa

År 1723 kom en legostadga som ganska snart ersattes av ytterligare en som blev gällande ända till 1805. De två stadgorna byggde på 1686 års stadga men restriktionerna för de egendomslösa blev både hårdare och mer detaljerade. Utterström anser att ändamålet med de nya bestämmelserna var att öka rättssäkerheten, förebygga tiggeri och lösdriveri samt trygga krigsmaktens och de högre klassernas behov av arbetskraft.⁷⁸ Enligt Wallentin var ännu ett syfte att binda de egendomslösa vid en husbonde, något som begränsade underklassens rätt till geografisk rörlighet och hindrade dem från att inneha rena lönearbeten.⁷⁹ Tjänstehjonsstadgan från 1739 innehåller stränga bestämmelser med bland annat både husaga och mycket detaljerade föreskrifter om maximilöner. I ingressen beskrivs skälet vara att den tidigare regleringen inte räckte till för att stävja den tilltagande egensinnighet som fanns hos tjänstefolk och ”lättingar, inhysesshion, lösdrifware och landstrykare”⁸⁰. Dessa skulle inte tålas utan:

---

⁷⁵ Nilsson, Roddy, 2003, s 35 ff.

⁷⁶ Carlsson, Sten & Rosén, Jerker: Svensk historia. 2, Tiden efter 1718, 1980 s 135; Montgomery, 1934, s 23 ff.

⁷⁷ Wallentin, 1987, s 7 ff; Montgomery, 1934, s 31 ff. (Se t.ex. Heckscher, Mercantilism Vol. 1 och 2).

⁷⁸ Utterström, Gustaf: Jordbrukets arbetare D. 1, 1957 s 249 ff.

⁷⁹ Wallentin, 1978, s 136 f.

⁸⁰ 1739 års Legohjonsstadga, s 1 f.

”hwar och en karl eller dräng i Staden [skall] städja sig i laga tienst så framt then icke är sielfsutten Borgare och drifwer Borgerlig handel och näring, eller Manufacturie, eller ock, efter Magistratens bepröfwande, är ansedd at giöra Staden nytta igenom handtlangning och annan betjäning. På landet bör icke eller någon få undandraga sig årstienst, som ej hafwer landtbruk å hemman eller torp sielf idkar Manufactur och Bergswård, eller therwid tillåteligen brytas.”⁸¹

Det räckte inte för egendomslösa att ha utkomstmöjligheter; för att få laga försvar enligt lagen krävdes årstjänst, ett krav som fr.o.m. 1723 års stadga utsträcktes till att även gälla kvinnor.⁸² För den försvarslöse blev påföljden i första hand krigstjänst, för krigsdugliga män, och i andra hand allmänt arbete.⁸³ Det är anmärkningsvärt att den som inte ansågs duglig att ta värvning istället kunde tvingas gå i tjänst hos den som angivit honom. Enligt Heckscher präglades lagstiftningen av ”den allmänna tankegången, att de obesuttna närmast sågos ur synpunkten av en samhällstillgång, ett föremål som skulle stå till förfogande för alla andra grupper i samhället, liksom för staten själv”.⁸⁴

Kritiken mot tjänstehjonspolitiken växte sig allt starkare och motståndet växte mot krigstjänst som straffpåföljd. År 1756 fastställdes att lösdrivare inte skulle kunna straffas med krigstjänst. År 1759 kungjordes åter att staten ville ha värvning av lösdrivare i städerna och att bosatta på landsbygden var tvungna att skaffa sig laga försvar. Tiden fram till början av 1800-talet präglades av oändliga överläggningar i tjänstehjonsfrågan. Den speciallagstiftning som uppstått vid sidan av 1739 års stadga skapade diskrepanser i lagstiftningen och den oklara situationen bestod ända fram till 1805 då det utfärdades en ny tjänstehjonsstadga.⁸⁵ Trots att både tjänstehjonssituationen och lösdriveriet diskuterades livligt blev det inga större nyheter i och med 1805 års legostadga och föreskrifterna i 1739 års stadga bevarades till stor del.⁸⁶

4 Uppkomsten av tukthus och andra tvångsarbetsinrättningar

4.1 Arbeta som moralbildning

På 1600-talet började makthavarna skapa stora anstalter för tiggare, lösdrivare och andra försvarslösa. Dessa samlades ihop för att sändas till vad Foucault kallar etablissemang med

---

⁸¹ Ibid. Art. 1.

⁸² Montgomery, 1934, s 29; Wallentin, 1978, s 136 f.

⁸³ Winroth, 1879, s 89 f.

⁸⁴ Heckscher, 1957, s 190.

⁸⁵ Utterström, 1957, s 260 ff.

⁸⁶ Montgomery, 1933, s 264; Harnesk, 1990, s 74.

”semijuridisk struktur”⁸⁷. Anstalterna utgjorde en slags administrativ enhet som, utanför de befintliga juridiska institutionerna, både beslutade, dömde och verkställde utan möjlighet till överklagan. Foucault menar att det skapats en ny mottaglighet inför den rådande misären. Människan hade fått ett nytt reaktionsmönster på de olika ekonomiska problemen samtidigt som det fanns en vision av en stat där den moraliska skyldigheten införlivades med landets lagar under tvingande auktoritära former. Reaktionen var stark och hård mot det förhatliga tiggeriet samt sysslolösheten i stort, vilka ansågs ligga till grund för all sedeslöshet. Tidigare hade staten försökt utestänga tiggare, lösdrivare och andra försvarslösa med olika medel från samhället, nu började makthavaren istället stänga in dem. Den försvarslöse skulle inte längre straffas kroppsligen eller jagas bort, men det skedde på bekostnad av individens frihet. Mellan den försvarslöse och samhället skapades ett underförstått system av skyldigheter där rätten att bli försörjd innebar en acceptans av inspärrandets moraliska och fysiska tvångsformer.⁸⁸

På 1600-talet rådde länge en allvarlig ekonomisk kris över hela Europa med omfattande fattigdom, hög arbetslöshet, sjunkande löner och penningbrist hos makthavarna. Inspärrandet uppkom som en lösning på en akut situation där de försvarslösa skulle samlas för att inte bli ett hot mot samhället. Men, understryker Foucault, vid de tider när det inte var kris hade inspärrandet en annan funktion. Då handlade det inte längre om att stänga in dem utan arbete, utan att ge arbete till dem som spärrats in. På detta vis skulle de bidra till samhällets välstånd och utgöra billig arbetskraft vid tider då arbetslösheten var låg och lönerna var höga. Genom att fånga upp de sysslösa trodde man sig också få ett skydd mot att dessa gjorde uppror.⁸⁹

Anstalterna blev ofta ett sätt att dölja misären eftersom de sociala och ekonomiska vinningarna inte sällan var små. Det är dock viktigt att komma ihåg att arbete vid denna tid sågs som en slags undermedicin mot all slags fattigdom. Arbetets kraft låg inte så mycket i den produktion som alstrades utan i den moraliska kraft den representerade. Tanken att arbete inte bar egen frukt var ett genomgående tema bland både protestanter och katoliker.⁹⁰ Syftet med arbetstvånget var att genom repressiva medel fostra den fattige till respekt för arbete.⁹¹ Anstalterna fick sin etiska legitimering genom att de förhindrade den farliga lättjan från att sprida sig. Lättjan sågs som den fullständiga formen av uppror och därför måste de sysslösa

---

⁸⁷ Foucault, Michel: Vansinnets historia under den klassiska epoken, 1992, s 51.

⁸⁸ Ibid. s 49-51, s 56-62.

⁸⁹ Ibid. s 60 ff.

⁹⁰ Ibid. s 66 ff.

⁹¹ Geremek, 1991, s 248.

tvungas arbeta ”i den ändlösa frihet som arbete utan nytta och mening innebar”.⁹²

4.2 Var tukthusen en följd av den protestantiska etiken?

Enligt Spierenburg har bland andra Max Weber, Hellmuth von Weber och Gustav Radbruch framställt hypotesen att det är den protestantiska etiken som möjliggjort uppkomsten av tukthus. Spierenburg anför däremot flera argument mot denna tes, och understryker att det på ett tidigt stadium förekom tukthus även i åtskilliga katolska städer. Det faktum att katolska Antwerpen tog över tukthusregler från staden Gouda, i ett protestantiskt Holland, indikerar att religionen spelade avsevärt mindre roll i sammanhanget än själva repressionen. Det var till och med så att när reglerna kopierades från tukthuset lämnades ett tomrum i handlingen för de obligatoriska böerna som sedan fylldes i med de katolska. Spierenburg menar att ännu en indikation på att inrättningarna inte sågs som ett specifikt protestantiskt påfund är att projektet med de engelska tukthusen fortsatte under den katolska drottningen Marys regeringstid.⁹³ Geremek är inne på samma linje och menar att arbete som medel för socialvård inte är en protestantisk uppfinning. Fenomenet berodde snarare på samhällets sociala och civilisatoriska uppbyggnad, där tvångsarbete fick starkast fäste i de områden och städer som var ekonomiskt ledande.⁹⁴ Spierenburg anser att regional kulturell påverkan var en annan viktig faktor för den geografiska spridningen av tukthus och att detta kan vara ett skäl till att Stockholm fick ett tukthus mycket tidigare än både Rom och Paris; det kulturella utbytet var stort mellan provinsen Holland och Hansastäderna. Spierenburg tillägger att de kommersiella och religiösa kontakterna mellan regionerna bidrog till att stärka de kulturella banden.⁹⁵

Spierenburg menar att grunden till inspärningarna i Europa lades redan innan reformationen. Det hårdnade synsättet mot tiggare och *ovärdiga* fattiga utvecklades sedan parallellt under reformationen, både i de katolska och protestantiska länderna, och blev en del av processen mot en ökad sekularisering i samhället. Spierenburg anser att både katoliker och protestanter blivit mer världsligt inriktade än kristna under medeltiden då kyrkan var mer avgränsad från det profana livet. Enligt Spierenburg genomgick inrättningarna en liknande förändringsprocess. Kontrollen över institutionerna låg allt oftare utanför kyrkans sfär, staten trädde i

---

⁹² Foucault, 1992, s 64-68, citat s 68.

⁹³ Spierenburg: *The Prison Experience*, 1991, s 26 ff.

⁹⁴ Geremek, 1991, s 250.

⁹⁵ Spierenburg, 1991, s 30 f.

förgrunden och fokus flyttades från hjälpbehövande till ett upprätthållande av samhällets inre ordning. Där tidigare samhället stött ut oönskade individer ur den lilla samhörigheten började samhället under 1500- och 1600-talet se till större perspektiv. Hela rikets säkerhet sattes i centrum och tanken på inspärning av oönskade element uppstod. Konceptet med tukthus fick dubbla funktioner, dels att fungera som rumslig lösning på problem med den inre ordningen, dels som tydlig symbol för statens maktutövning.⁹⁶

Har de protestantiska idéerna då inte spelat någon roll alls vid tillkomsten av tukthusen? Spierenburg menar att den förändrade inställningen till fattigdom, utsatthet och arbetslöshet uppkommit genom sekulariseringsprocessen. Även om reformationen inte orsakat denna omformning fungerade den likväl som en katalysator inom processen. Sekulariseringen gick också lättare i de protestantiska regionerna eftersom klostren ofta kunde konfiskeras och användas som tukthusinrättningar. Nästan samtliga av de tidiga korrektionshusen kom till i protestantiska områden och konceptet med tvångsarbete kan därför ha varit en följd av de protestantiska idéerna. Även om tukthus uppfördes i katolska städer hade de protestantiska tukthusen i norra Europa en mer pennalistisk framtoning och lade stor vikt vid värdet av hårt arbete, även i de fall de intagna var på anstalten frivilligt.⁹⁷

4.3 Tukthus i Holland

Under 1600-talet var provinsen Holland, och speciellt Amsterdam, föregångare i Europa med etablerandet av tukthus. Spierenburg anser att vi kan se flera gemensamma grunddrag i de tidiga inrättningarna i Europa där ändamålet var att dels kontrollera underklassen, dels disciplinera de irreguljära elementen. De flesta intagna på tukthusen i Holland var tiggare, lösdrivare och vanartiga, speciellt lösaktiga kvinnor; en mindre andel bestod även av tjuvar och andra brottslingar.⁹⁸ Enligt Johansson markerade denna tid arbetslinjens inträde i fattigvårdspolitiken⁹⁹. Tukthusen och de olika arbetshusen kan sägas utgöra det Foucault kallar samhällets nya reaktionssätt på fattigdomen där den fattige och försvarslöse tvingades ge upp sin frihet för att få ta del av statens hjälp. Arbetsinrättningarna utgjorde det

---

⁹⁶ Spierenburg, *The Emergence of Carceral Institutions: Prisons, Galleys and Lunatic Asylums*, 1984, s 12-23; Spierenburg, 1991, s 31 f.

⁹⁷ Spierenburg, 1984, s 22; Spierenburg, 1991, s 29 ff.

⁹⁸ Spierenburg, 1984, s 23 f, 27 f, 30 ff.

⁹⁹ Johansson, Håkan, *I det sociala medborgarskapets skugga*, 2001, s 39.

underförstådda system av moraliska skyldigheter och fysiska tvångsmedel som den enskilde var tvungen att acceptera för att få ta del av samhällets hjälp.¹⁰⁰

Tukthusets betoning på arbetsmomentet ansågs både moralbildande och ett sätt att forma dugliga arbetare som var nyttiga för samhället.¹⁰¹ Det passade väl in i den merkantilistiska samhällssynen då ett effektivt tukthus tidvis kunde ge dubbelt så mycket inkomster som det kostade.¹⁰² Spierenburg menar att den merkantilistiska eran har haft en avgörande inverkan på uppkomsten av tukthus; att skapa en anstalt med tvångsarbete låg helt i linje med kommersialismen och det merkantilistiska synsättet. Friska tiggare, lättingar, alkoholister, motsträviga ungdomar och tjuvar skulle inte längre kunna beröva marknaden deras arbetskraft. Vinst var ett nyckelord för tukthusen och de intagna skulle skolas in i olika yrken. Trots vinsttänkandet understryker Spierenburg att det är osäkert hur effektiva och inkomstbringande tukthusen egentligen var och han ställer sig skeptisk till hur många som egentligen lärde sig ett yrke. Det var dessutom endast under tukthusets tidiga år som det ansågs viktigt att lotsa de intagna in i något yrke.¹⁰³ Som både Geremek och Foucault är inne på är det också arbetet som fostrande element som är det centrala, inte frukten av själva arbetet. Den fattige skulle fostras till respekt för arbete och arbetsinrättningarna fick sin legitimitet främst genom att de förhindrade den förhatliga lättjan från att sprida sig.¹⁰⁴

4.4 Tvångsarbete och tukthus i Sverige

Även i Sverige kom inspärrande av försvarslösa att bli en lösning på fattigvårdsproblemet och ett sätt att skapa produktiva medborgare i samhället. En tukthusordning med detaljföreskrifter kom redan 1622 med europeiska, främst holländska, förebilder.¹⁰⁵ Planen var att bygga ett helt system med anstalter över landet men vid denna tid kom endast ett kombinerat tukth- och barnhus till stånd i det gamla gråbrödraklostret på Riddarholmen i Stockholm; i övriga delar av landet skickades de försvarslösa fortfarande till slotten och fästningarna. Två uppsyningsmän hade som uppgift att hämta folk från gatan. Alla lättingar i staden skulle skickas till tukthuset. Bara de som var starka nog att utföra arbete var önskvärda, nyttoavsikten var tydlig.

---

¹⁰⁰ Foucault, 1992, s 56 ff.

¹⁰¹ Snare, 1992, s 58.

¹⁰² Rudstedt, Gunnar: Långholmen: spinnhuset och fängelset under två sekler, 1972, s 5; Petersson Hjelm, 2002, s 58.

¹⁰³ Spierenburg, 1984, s 23 f, 27 f, 30 ff.

¹⁰⁴ Foucault, 1992, 66 ff; Geremek, 1991, s 248.

¹⁰⁵ Snare, 1992, s 55; Rudstedt, 1972, s 4; Petersson Hjelm, 2002, s 57 f.

På tukthuset var arbetstiderna omänskligt långa och arbetet ofta ohyggligt hårt. En del av fångarna var ansvariga för renhållningen av gatorna och spändes för kärran för att föra avfallet ut från staden. Andra arbetsuppgifter kunde vara att hugga sten, dra handkvarnar, vävning, spinneri, färgning samt tillverkning av kläder.¹⁰⁶ I ett kontrakt med den ansvarige tuktmästaren föreskrev kungen: ”Och skola sådana skalkar och skökor intet komma därut, förrän de förskaffa sig borgen att de sig bättra och ifrån sitt förra oskickliga väsende och lefverne afstå vele”.¹⁰⁷ Enligt Wieselgren präglades tukthuset på flera håll av förbättringstanken där de fängslade skulle hållas efter:

”till dess de sig ’bättra vela’ och kunna utsläppas såsom flitiga grofarbetare, inlärd i åtskilliga sysselsättningar. [...] Med allvarlig tukt och trägen sysselsättning söker man böja deras viljor och leda deras sinnen, i hopp att såmedelst återvinna dem för ett ordnadt samfundslif”¹⁰⁸

Privata personer kunde skicka sina odisciplinerade barn och tjänare till tukthuset, det var även möjligt att anmäla sig frivilligt och få särskilda privilegier. Därigenom skulle en del av tukthuset även kunna fungera som yrkesskola. Tyngdpunkten på arbetsmomentet var ämnat att både verka i moralbildande syfte och göra den intagne socialt användbar. Varje form av lättja ansågs förklina samhället och därför skulle även religionen fungera som ett sätt att inpränta disciplin och hårt arbete.¹⁰⁹

På mitten av 1600-talet flyttades tukt- och barnhuset till separata byggnader på Sankta Clara gårde på Norrmalm i Stockholm.¹¹⁰ Den ekonomiska verkligheten blev en annan än väntat. Eftersom planerna på flera anstalter inte hade förverkligats fick oftast de försvarslösa männen göra krigstjänst och de tyngre kriminella skickades till fästningarna. Det blev därför till stor del endast kvinnor på tukthuset och profiten uteblev. Makthavarna ansåg sig behöva finna andra medel dels för att öka den ekonomiska vinningen, dels för att få bukt med problemen med fattigdom, lösdriveri och tiggeri. År 1698 kom en kunglig stadga som föreskrev att ett spinn-, rasp- och tukthus skulle inrättas i Stockholm. Samma dag som den kungliga stadgan utfärdades kom även en förnyad stadga som förbjöd tiggeri utanför hemsocknen och den första punkten i den förnyade stadgan föreskrev:¹¹¹

---

¹⁰⁶ Wieselgren, Sigfrid: Sveriges fängelser och fångvård från äldre tider till våra dagar, 1895, s 30 ff; Rudstedt, 1972, s 4 f; Snare, 1992, s 56 f; SOU 1923:2, s 14.

¹⁰⁷ Firbrandtska kontraktet citerat i Wieselgren, 1895, s 34, (skalk är mindre brottsling och sköka prostituerad).

¹⁰⁸ Wieselgren, 1895, s 37 f.

¹⁰⁹ Ibid. s 37 och 55; Snare, 1992, s 58.

¹¹⁰ Rudstedt, 1972, s 5.

¹¹¹ Wieselgren, 1895, s 99 f, 154 ff; Snare, 1992, s 61 f.

”På det de wahnartige Lättingar, hwilka uthaff blott sielfzwåld, uthan twingande Kropps Swag- och Bräckeligheet sig till Tiggerij begifwa, måge för sådan sin Odygd warda behörigen näffte, hafwe Wij i Nåder godt funnit [...] att låta här i Stockholm inrätta ett Arbets- Rasp- och Spinnehus, uthi hwilket sådane Lättingar, ware sigh Mans eller Qwinspersoner, så snart de befinnes föröfwa något Tiggerij, i Husen eller på Gatorne, skola warda införde, derest de sedan icke allenat med någon nytta till sin föda kunna Arbeta, utan jämål lijda det straff som de med sitt Okynne förtjent hafwa.”¹¹²

Nu skulle de vanartiga tiggarna och andra försvarslösa i större grad kunna tvingas till arbete och inga lättingar skulle behöva tålas i landet. Det planerade spinn- och rasphuset förväntades kunna bära sig bättre ekonomiskt på grund av mer fördelaktiga privilegier än tukthuset och att både kvinnor och män planerades arbeta i den nya anstalten.¹¹³ År 1724 inrättades ett spinnhus på Långholmen i Stockholm men något rasphus kom aldrig till stånd. På spinnhuset fick därför både män och kvinnor spinna klädesull, en sysselsättning som inte var eftertraktad av de vanliga spinnerskorna.¹¹⁴ Enligt Wieselgren var det övervägande antalet intagna kvinnor, främst försvarslösa kvinnor, som fick arbeta på spinnhuset tills de fick laga försvar. Här fanns även kvinnor som straffats för stöld, tiggeri och ”oskickligt lefverne”¹¹⁵ och de som frivilligt sökt sig till arbetsanstalten eller skickats dit av andra.¹¹⁶ Ganska snart kom det svenska spinnhuset att genomsyras av ett kommersiellt och vinstinriktat tänkande.¹¹⁷ Den dubbla egenskapen hos spinnhuset, att både tjäna som straffanstalt och en slags fabrik, gjorde att det ekonomiska intresset ofta sattes i främsta rummet. Bräckliga, gamla och sinnessvaga personer var inte önskvärda och vissa perioder förekom till och med en besiktning av en person för att se om denne var duglig för arbetet. Ledningen ville heller inte att personer med allt för korta straff skulle skickas till spinnhuset eftersom det skulle vara ineffektivt med tanke på den tid det tog att lära upp en spinnerska.¹¹⁸

År 1739 lades ett förslag att tio städer i Riket skulle få spinnhus men avsaknaden av klädesfabriker gjorde det svårt att få avsättning för garnet som spunnits av de försvarslösa. Vid slutet av 1700-talet fanns bara tre livaktiga spinnhus; i Stockholm, Göteborg och Norrköping. Till dessa anstalter skickades försvarslösa samt kvinnor som dömts till olika fängelsestraff.¹¹⁹

---

¹¹² Kongl. Maj:ts Förnyade Stadga och Förordning Huru med Tiggiare och Fattige som rätt Allmoso behöfwa, så och med Landstrykare och Lättingar, förhållas skal, 1698, p 1.

¹¹³ Wieselgren, 1895, s 99 f, 154 ff; Petersson Hjelm, 2002, s 58.

¹¹⁴ Rudstedt, 1972, s 6 ff; Wieselgren, 1895, s 157; Snare, 1992, s 62.

¹¹⁵ Wieselgren, 1895, s 243 (ofta prostitution).

¹¹⁶ Ibid. s 143.

¹¹⁷ Rudstedt, 1972, s 3.

¹¹⁸ Wieselgren, 1895, s 243 ff.

¹¹⁹ Snare, 1992, s 65 f; Post- och Inrikes Tidningar, Om fångvården i riket, 10.8 1837, s 3.

5 Legostadgan 1805 och försvarslösheten

5.1 Historisk och politisk bakgrund

Vid början av 1800-talet var Sverige fortfarande ett agrarsamhälle med endast ungefär tio procent av befolkningen bosatt i städerna. Jordskiftesförändringen¹²⁰ gick i olika takt i landet, men allteftersom, förändrades det gamla bysystemet och därmed även jordbrukets sociala och ekonomiska struktur. Under senare delen av 1700-talet hade bönderna kunnat få del av ett produktionsöverskott som tidigare endast tillkommit adeln och kronan. Bondeklassens politiska inflytande ökade, men trots ett växande välstånd med befolkningstillväxt var det inte den jordägande befolkningen som steg utan den egendomslösa. Detta ökade klyftan mellan klasserna och situationen uppfattades nu som alarmerande med ett stegrande antal fattiga och en ökad arbetslöshet.¹²¹ Enligt Roddy Nilsson var rädslan för underklassen ständigt närvarande hos de högre skikten och hotet om revolution upplevdes högst reellt trots den, i internationell jämförelse, relativt låga förekomst av sociala och politiska oroligheter.¹²² Tillgången på arbetskraft var för första gången större än efterfrågan och fattigvården hade inte tillräcklig kapacitet. Frågan var hur de olika problemen skulle angripas; två riktningar utkristalliserades som kämpade mot varandra och ledde till en omprövning av bestämmelserna om laga försvar. De konservativa såg lösningen i en restriktiv fattigvårdslagstiftning med en strikt tillämpning av försvarslöshetsbestämmelserna, de liberala önskade en uppluckring av de hämmande samhällsreglerna med ett förkastande av tjänstetvånget.¹²³

5.2 Bakgrund till 1805 års Legostadga

Tre lagar av stor betydelse för de försvarslösa kom i rask följd efter årsskiftet 1800; 1802 års värningsstadga, 1804 års förordning om allmänna arbetsställen samt 1805 års Legostadga. Nyttoprincipen hade börjat överges till förmån för säkerhetsprincipen och statens ansvar att

---

¹²⁰ Storskifte var en jorddelningsreform med syfte att effektivisera produktionen genom att bilda sammanhängande hemman. Enligt Storskiftesstadgan från 1757 skulle varje gård ha maximalt fyra tegar. Enskifte var en vidareutveckling av storskiftet och innebar att varje gård skulle samla sin mark till en enda enhet. Eftersom både storskifte och enskifte tillämpades parallellt i landet utfärdades 1827 en stadga om laga skifte vars målsättning var densamma som tidigare; att samla ägandet på så få skiften som möjligt. För att skiftet skulle bli rättvist skedde en gradering av ägandet och den som fick sämre jord kompenserades genom större areal. <http://www.ne.se/lang/laga-skifte>; <http://www.ne.se/lang/ensskifte>; <http://www.ne.se/lang/storskifte/316582> (hämtade 2012-01-08)

¹²¹ Montgomery, 1934, s 9 ff; Wallentin, 1987, s 14 f.

¹²² Nilsson, Roddy, 2003, s 107 f.

¹²³ Eklund, 1974, s 208 f.

värna om den allmänna säkerheten blev alltmer vägledande i lagstiftningsarbetet. I 1804 års förordning finner vi däremot fortfarande exempel på både nytto- och säkerhetsprincipen. Ingressen hänvisar till ”säkerhet til Personer och Egendom”¹²⁴ samtidigt som förordningen genom 1 § 2 p ansluter sig till 15 § i värvningsstadgan som föreskriver att varje medlem av samhället måste gagna det allmänna med nyttig verksamhet.¹²⁵ Även synen på årstjänst är vacklande vid denna tid. Genom att 1804 års förordning hänvisar till värvningsstadgan godkänner båda lagarna att den som ”af egne tilgångar eller genom andras vårdnad sin bergning och ständigt uppehälle njuter”¹²⁶ får laga försvar. I legostadgan står däremot kravet på årstjänst kvar och lösdriveribegreppet förblir lika genomgripande som tidigare.¹²⁷

Enligt Wallentin började en begreppsförändring ske åren efter sekelskiftet i den svenska arbetstvångspolitiken. Begreppet försvarslös användes i offentligt tryck för första gången 1815 och ganska snart blev benämningen liktydig med lösdrivare.¹²⁸ Snare anser att även om det fanns en definitionsmässig skillnad mellan försvarslös och lösdrivare kom samhället att se på båda som oönskade. Det blev inte längre nödvändigt att en individ befann sig utanför sitt län för att betraktas som lösdrivare, det räckte att vara arbetslös för att betraktas som ett samhällshot. Att vara försvarslös var kopplat till ett tillstånd, eller en viss social status, snarare än en kriminell handling och ofrivillig arbetslöshet sågs med lika oblida ögon som frivillig.¹²⁹

5.3 Försvarslöshet vid början av 1800-talet

Legostadgan från 1805 inleds med orden:

”Wi [...] funnit angelägit, at undanrödja de hinder [...] som efter hwad de senare femtio åren så ofta och allmänt warit öfwerklagadt, skola i betydelig mohn härflyta från de bland Tjenstehjonen nog allmänt rådande hwarjehanda oskick och sjelfswåld, lika förderflige för dem sjelfwe, som deras Husbönder, då, jemte förlusten wid et opålitligt eller odugligt arbete, de förre derigenom äfven missledas ifrån en nyttig åhoga, at i ungdomen förwärfwa sig de egenskaper och den skicklighet, som borde försätta dem i tillstånd, at i en framtid behörigen uppfylla de plikter, de senare åligga.”¹³⁰

Ingressen till 1805 års Legostadga avslöjar att stadgan tillkommit vid en tid med många klagomål över tillståndet i landet. Människor kände sig otrygga, speciellt i de bygder där

¹²⁴ Ingressen till 1804 års förordning om allmänna arbetsställen, s 2.

¹²⁵ Winroth, 1879, 66; Eklund, 1974 s 209.

¹²⁶ 1802 års värvningsstadga, 15 §.

¹²⁷ Eklund, 1974, s 209.

¹²⁸ Wallentin, 1987, s 19.

¹²⁹ Snare, 1992, s 83 ff; Nilsson, Roddy, 1999, s 122.

¹³⁰ 1805 års legostadga, s 2.

enskiftet införts och gårdarna låg ensligt, och problemen med bettleriet hade accentuerats. Enligt Montgomery hade många av de åtgärder inom fattigvården som utförts under 1700-talet haft som främsta mål att sätta ett hinder för tiggeriet.¹³¹ Tanken var att ta hand om de som bäst behövde hjälp, de *värdiga fattiga*, så att makthavaren på ett radikalt sätt kunde gripa in mot tiggare och lösdrivare, de *ovärdigt fattiga*. Detta hade inte fått avsedd effekt och man tog, som så ofta tidigare, istället till försvarslöshetsregler för att hantera situationen.¹³²

Montgomery menar att det går att utläsa spår av de olika idéerna som vid skilda tider påverkat lagstiftningen. Högst upp på samhällsskalan stod medlemmar ur de privilegierade stånden som inte bara hade, utan även gav, laga försvar åt personer i deras tjänst. Stadgan präglades av den patriarkaliska traditionen och kan ses som ett sätt att stärka husböndernas ställning i förhållande till sina underordnade. Den som förlorade sin tjänst kunde snabbt hamna bland de försvarslösa och riskerade att straffas enligt stadgan.¹³³ Enligt Harnesk har det patriarkaliska synsättet främst kommit till uttryck i ingressen där lagstiftaren understryker vikten av att förbättra tjänstehjonens seder, flit och skicklighet som inte kunde ske om inte lagens påbud:¹³⁴

”tidigt inskärpas och flitigt åtföljas af Föräldrars, Husbönders och Lärares trägne, alfvarlige och nitiske bemödanden, at så förbättra och odla den upväxande Ungdomens seder och förstånd”.¹³⁵

Harnesk ser 1805 års stadga som en kompromiss, ett resultat av flera decenniers motsättningar mellan de som förespråkade ökad frihet och de som ville ta till mer restriktiva metoder. Det är den nya patriarkaliska ideologin i första hand, inte så mycket själva sakinnehållet, som är den stora skillnaden mellan 1805 års stadga och de tidigare stadgorna. Nu underströks husbondens plikt och ansvar att uppfostra tjänstefolket snarare än att som tidigare enbart förlita sig på tvångsmetoder. Lagen skall trots detta ses som synnerligen restriktiv, lönerna släpptes fria men till stor del bevarades de tidigare stadgornas tvångskaraktärer och i vissa fall skärptes reglerna ytterligare. En begränsning i tjänstefolkets flyttningsrätt infördes genom en åtskillnad mellan tjänstehjonens färdigheter, de som ansågs som mindre godkända fick inte lämna sitt hemlän.¹³⁶ Där det tidigare räckt med att vara gift och ha stadig boplats krävdes nu även ett

---

¹³¹ Montgomery, 1934, s 52 ff.

¹³² Swärd, Hans, 'Att bekämpa fattigdom med lagar för fattiga - en omöjlig ekvation?', Villkorandets politik: fattigdomens premisser och samhällets åtgärder - då och nu., s 21, 2008

¹³³ Montgomery, 1934, s 53 f.

¹³⁴ Harnesk, 1990, s 75 f.

¹³⁵ Ingressen till 1805 års legostadga, s 4.

¹³⁶ Harnesk, 1990, s 75f; 1805 års legostadga Art. III. Uppdelningen mellan godkända och mindre godkända tjänstehjon avskaffades 1823.

avtal om arbete.¹³⁷ De som trots kravet i legostadgan inte skaffat sig årstjänst behandlades som lösdrivare och dömdes till krigstjänst eller till en arbetshusinrättning.¹³⁸ Artikel 1 stadgar:

”Alle de, som upnått femton år och ej idka Landt- eller Bergsbruk, Borgerlig rörelse eller annat lofligt yrke och tillåtit näringsfång, eller i Wår och Kronans eller annan allmän tjenst ingått, eller å Landet äro gifte samt å wisst ställe mantalsskrifne och boende, der de til arbete sig förbundet och ärligen försörja [...] eller icke genom serskilte Privilegier och Resolutioner fritagne blifwit, ware pliktige, at skaffa sig årstjenst, der de ej skola såsom Lösdrifware anses, och förthy wara förfallne, antingen efter Wår Nådiga Stadga om Wårkning den 7 april 1802 till krigstjenst, eller och, såsom dertil oduglige, til allmänt arbete, på längre eller kortare tid, efter kön och andra omständigheter.”¹³⁹

Som jag tidigare varit inne på medförde de rigorösa bestämmelserna i tidigare legostadgor en begränsning i böndernas möjligheter att ha kvar sina egna barn på gården.¹⁴⁰ Detta ändrades i och med 1805 års legostadga och en bonde fick enligt artikel II anställa så många personer som behövdes så länge de verkligen var i hans tjänst eller fick underhåll och lön. Den husbonde som inte följde dessa bestämmelser fick böter och den drabbade behandlades som lösdrivare och dömdes till krigstjänst enligt 15 § i värvningsstadgan.¹⁴¹ Silvén menar att det inte är säkert att det blev någon principiell skillnad mellan lagstiftningen 1739 och 1805 eftersom det vid båda tillfällena var förbjudet att anställa fler tjänstehjon än någon behövde och skillnaden var att i den tidigare lagen bestämdes behovet centralt och inte lokalt.¹⁴²

5.4 En procedur utanför de allmänna domstolarna

1804 tillkom två arbetsställen i Karlskrona och Sveaborg, utanför Helsingfors, för att kunna hysa den tilltagande mängd försvarslösa som uppstått, avlasta fästningsfängelserna och hindra sammanblandning mellan förbrytare och försvarslösa.¹⁴³ Enligt förordningen om allmänna arbetsställen, som för övrigt endast gällde personer av manligt kön, skulle bestraffning genom allmänt arbete verkställas antingen i korrektions- eller arbetsinrättningar. Dessa inrättningar fanns bara i relativt liten skala och då lösdriveribegreppet fått en omfattande innebörd i lagen blev anstalterna ganska snart överfulla.¹⁴⁴ Syftet var att förmå den som missbrukade sin frihet att förbättras och bli en nyttig medborgare samtidigt som den allmänna säkerheten främjades.

---

¹³⁷ Silvén, 1972, s 18 f.

¹³⁸ 1805 års legostadga, Art. 1. Den stadga som skulle tillämpas var 1802 års värvningsstadga.

¹³⁹ 1805 års legostadga, artikel 1.

¹⁴⁰ Montgomery, 1934, s 28 f. (Se kapitel 3.3.2 i denna uppsats)

¹⁴¹ 1805 års legostadga, artikel II §§ 1-2.

¹⁴² Silvén, 1972, s 22 f. Det är överhuvudtaget viktigt att ha i åtanke för den som arbetar med äldre lagstiftning att det inte är lätt, och inte alltid går, att fastställa hur bestämmelser egentligen efterföljdes i praktiken.

¹⁴³ Wieselgren, 1895, s 318 f.

¹⁴⁴ SOU 1949:4, s 39.

För den som dömts till en arbetsinrättning, eller krigstjänst, var rättsosäkerheten stor och det var inte lätt att bli fri igen. Försvarslösa dömdes på obestämd tid, tills en plats blev ledig på ett lokalt arbetshus eller de fick laga försvar, dock aldrig kortare än ett halvt år. Visade någon lättja krävdes alltid bättring oavsett om laga försvar förelåg. Meningen var att arbetsställena skulle användas för att skilja försvarslösa från de som dömts för brott. I praktiken blev sanningen en annan eftersom de som avtjänat straff för grövre brott var tvungna att skaffa laga försvar för att bli frisläppta. Detta var ovanligt och innebar att en stor andel av de intagna på de allmänna arbetsställena utgjordes av före detta brottslingar. Eftersom inrättningarna inte förmådde ta emot den mängd försvarslösa som skulle straffas kom 1805 ett cirkulärbeslut som föreskrev att försvarslösa åter skulle skickas till fästningsfängelserna.¹⁴⁵

Försvarslöshetslagstiftningen sorterade under den administrativa lagstiftningen och detta innebar att Konungens befallningshavande¹⁴⁶ (KB) i respektive län både fungerade som utredande och beslutande instans. Tvångsarbetsinrättningarna utgjorde därför ett utmärkt exempel på vad Foucault menade med etablissemang med en semijuridisk struktur där den försvarslöse hade få, om några, möjligheter att påverka sin situation. KB hade dessutom stora möjligheter att influera den allmänna opinionen genom att framställa utredningar och lokala ordningsstadgor, de deltog dessutom personligen i riksdagsarbetet.¹⁴⁷

I två Kungliga Cirkulär uppmanades KB att göra ett försök att skapa arbetsinrättningar i länen där försvarslösa skulle hållas åtskilda från dem som dömts för brott. Resultatet blev ett antal mindre, ganska kortlivade, arbets- och korrektionshus ofta uppförda i kombination med fattighus. År 1819 fanns korrektionshus i Uppsala, Kalmar, Örebro, Värmlands, Skaraborgs, och Västernorrlands län, med planer på ytterligare fem. Honnörsordet var sysselsättning, fången skulle förbättras genom arbete.¹⁴⁸ År 1814 stadgades genom ett kungligt brev att försvarslösa kvinnor i första hand skulle arbeta på länsarbetshusen och om ”rättelse ej följde” skulle de placeras på spinnhusen i Norrköping, Stockholm eller Göteborg.¹⁴⁹

---

¹⁴⁵ Nilsson, Roddy, 1999, s 122; Wieselgren s 319 ff; 1804 års förordning om allmänna arbetsställen, s 1 ff.

¹⁴⁶ Konungens befallningshavande, motsvarande dagens landshövding, med förkortning KB.

¹⁴⁷ Nilsson, Roddy, 1999, s 122 f; se vad jag tidigare skrivit i kapitel 4.1 samt Foucault, 1992, s 51.

¹⁴⁸ Nilsson, Roddy, 1999 s 122 ff; Wieselgren, 1895, s 336 ff; Post och Inrikes Tidningar 16.8 1837

¹⁴⁹ SOU 1949:4, s 25.

5.5 Grundlagsstridighet och förbättringstanken

Eftersom försvarslöshetsfrågan föll inom ramen för den administrativa lagstiftningen krävdes inget beslut från riksdagen för att ändra gällande författningar.¹⁵⁰ Precis som vid de av Foucault beskrivna arbetsinrättningarna låg bestraffningen av den försvarslöse helt utanför den svenska allmänna domstolen utan möjlighet till prövning.¹⁵¹ När Sverige fick en ny regeringsform 1809 kom därför dömandet till tvångsarbetsinrättningar enligt förordningen om allmänna arbetsställen att strida mot 16 § i grundlagen som stadgade att en person skulle ha sin personliga frihet och välfärd tills denne ”lagligen förvunnen och dömd är”.¹⁵² Detta ledde till en stor rättsosäkerhet för den försvarslöse som, i de fall denne inte lyckades få laga försvar, riskerade tvångsarbete på livstid. Grundlagsstridigheten kom att föranleda diskussioner vid riksdagen mellan åren 1828 och 1830 men åtgärder vidtogs inte förrän 1846.

En av dem som tidigt höjde rösten var JO som i sin ämbetsmannaberättelse 1813 kritiserade att ett flertal försvarslösa blivit dömda till fästningsarbete på ”behaglig tid” som förlängts ända upp till sex år utan annan orsak än sysslolöshet och brist på laga försvar. JO drog ingen parallell till grundlagen men menade att lagen förfelade sitt ändamål när den i princip likställde behandlingen av den som dömts för brott och den försvarslöse. Han ansåg främst att det var anmärkningsvärt att de försvarslösa fortfarande hölls fängslade på anstalter som inte varit avsedda för sysslösa utan brottslingar och skriver i sin berättelse¹⁵³:

”Händelser kunna gifvas ibland den arbetande hopen, då en man med vilja att skaffa sig lagligt försvar, sådant icke kan erhålla, och som med förmåga att nära sig sjelf, dertill saknar lämpligt tillfälle. Enär nu Lagen bestämmer lika öde åt en sådan olycklig Medborgare, som åt en lagligen dömd missdådare, att mista sin personliga frihet och till arbete på Fästning inspärras, gifves det ingen yttre, af Samhälls-Författningen grundad anledning, hvarföre den förre skulle afhålla sig från ett brott, hvarigenom han kunde vinna åtminstone ett ögonblicks njutning. En sådan till arbete på obestämd tid dömd Fånge lär dessutom sällan vara i tillfälle att sjelf kunna undanrödja orsaken till sitt fängslande, emedan utvägarne äro för honom försvårade att skaffa sig näringsfång, och någon försiktig husbonde icke gerna väljer tjenstefolk ibland Fästningsfångar, hvilka igenom fortsatt lidande omsider blifva oskicklige att i Samhället åter inträda; men på sådant sätt förfelar Lagen ett af sina ändamål, att förekomma brott, och att åt Staten återgifva förbättrade medlemmar”.¹⁵⁴

Påtalet ledde inte till några större diskussioner men en memorial lästes upp i Borgarståndet 1817 som framförde kritik mot att inte grundlagen följdes; KB hade genom försvarslöshets-

¹⁵⁰ Helgesson, Väinö, Kontroll av underklassen: försvarslöshetsfrågan 1825-53, 1978, s 18.

¹⁵¹ Jfr Foucault, 1992, s 49 ff.

¹⁵² 1809 års regeringsform, faksimilåtergivning (som bihang i faksimilutgåvan).

¹⁵³ Ibid. 177 ff.

¹⁵⁴ Justitieombudsmannen Ämbetsberättelse för år 1813, Bihang. till Riks-Stånd. Prot. 1815:1, s 177.

lagstiftningen fått alltför stor makt att göra ingripanden mot den personliga friheten och det borde ankomma var och en att välja medel till försörjning så länge dessa var lagliga.¹⁵⁵

På 1810-talet kom en förändrad syn på korrektionssystemet och hur samhället bäst skulle ta hand om de försvarslösa. Förbättringstanken aktualiserades som ideologi där de intagna skulle förbättras genom att sysselsättas. Det var viktigt att inte beblanda dem som endast saknade arbete med vanliga brottslingar. Moraliskt besmittade personer skulle inte fördärva och påverka andra, de intagna skulle klassificeras och placeras därefter. Trots nya inrättningar var platsbristen akut. För att minska antalet intagna kom en författning 1816 som stadgade att försvarslösa som inte straffats för grövre brott skulle få en bestämd tid på sig att skaffa laga försvar innan de tvingades in på arbetsanstalt. År 1819 stadgades att endast lösdrivare som straffats för stöld eller besvärat allmänheten med tiggeri kunde dömas till allmänt arbete, men dessa dömdes fortfarande på obestämd tid. 1824 upphörde möjligheten att döma försvarslösa till krigstjänstgöring.¹⁵⁶ Två år senare inrättades en pionjärkår för arbetsföra att användas till befästningsarbeten vid Karlsborgs fästning. Pionjärkåren var underställd Krigskollegiet och här skulle de försvarslösa förbättras och förändras genom arbete till goda medborgare under militära former. Pionjärkåren ersattes 1846 med kronoarbetskåren som hörde till fångvården och även tog emot frivilliga. Liksom pionjärkåren verkställdes arbetet inom kronoarbetskåren under militäriska former. Kronoarbetskåren upphörde när lösdrivarlagen kom 1885.¹⁵⁷

Trots de lagstiftningsändringar som skett efter 1805 års legostadga blev de intagna på anstalterna så många att det blev omöjligt att finna sysselsättning till alla. Helgesson betonar att nu hade det fundamentala i försvarslagstiftningen, tjänstetvånget, inskränkts på ett markant sätt. Även om kravet på årstjänst stod kvar i legostadgan fanns det inte längre någon straffpåföljd. Endast den som genom eget handlande, till exempel brott eller tiggeri, kunde anses störande för samhällsordningen skulle dömas till tvångsarbete för avsaknad av laga försvar.¹⁵⁸

---

¹⁵⁵ Bg 1817-18 I:s 403 f.

¹⁵⁶ Helgesson, 1978, s 3 f.

¹⁵⁷ SOU 1949:4, s 39; Eriksson, Torsten: Kriminalvård: idéer och experiment, 1995, s 224; SOU 1923:2, s 26 f.

¹⁵⁸ Helgesson, 1978, s 3 ff.

6 Försvarslöshetspolitiken efter 1809 års statsomvälvning

6.1 Historisk och politisk bakgrund

Under 1800-talet fick det merkantilistiska synsättet alltmer ge vika för de liberala idéerna vars företrädare vurmade för en bättre fång- och fattigvård samt en höjning av levnadsstandarden för de som hade det sämst ställt i samhället.¹⁵⁹ Liberalismen underströk individens naturliga rättigheter och allas likhet inför lagen; något som harmonierade dåligt med den traditionella ståndsuppdelningen. Jämte dessa idéer kom även en mer humanitär åskådning, med läger hos både de liberala och de konservativa, där individens välfärd var det centrala som staten borde prioritera.¹⁶⁰ Tre liberala förordningar som behandlade tjänstetvånget hade kommit i rask följd åren 1816, 1819 och 1824. Istället för att ytterligare mildra lagstiftningen vände de politiska vindarna och det ställdes krav på en ökad restriktivitet vid efterföljande riksdagar.¹⁶¹

Frågan om tjänstetvång väcktes genom olika motioner och diskussionerna i de olika stånden visar, enligt Petersson, ”de besuttnas rädsla för vad de ser som de växande, ohanterliga och frihetsälskande lägre, tjänande klasserna”.¹⁶² Då möjligheten att tvångsvärva försvarslösa försvann 1824 växte antalet personer utan laga försvar på de olika tvångsarbetsinrättningarna. Kritiken mot försvarslöshetslagstiftningen ökade under 1830- och 40-talen, där kritikerna ansåg att reglerna var obsoleta och inte längre speglade de förändringar samhället undergått de senaste decennierna. Den sociala frågan var ett återkommande tema speciellt under 1840-talets politiska debatter och här blottades många fruktan för den farliga underklassen.¹⁶³

6.2 Fattigvårdsfrågan

Fattigvårdsfrågan togs upp redan vid 1809 års riksdag och ett år senare skapades en kommitté för att utarbeta en plan.¹⁶⁴ Fattigvårdskommitténs första åtgärd var att samla in information och utlåtanden från alla KB och konsistorier men det skulle dröja ända till 1823 innan ett betänkande lades fram vid riksdagen.¹⁶⁵ Huvudsakliga innehållet i förslaget var att kommittén

---

¹⁵⁹ Inger, 2011, s 272; Montgomery, 1934, s 24.

¹⁶⁰ Montgomery, 1934, s 24 f.

¹⁶¹ Helgesson, 1978, s 3 ff; Harnesk, 1990, s 77.

¹⁶² Petersson, 1983, s 19.

¹⁶³ Nilsson, Roddy, 2003, s 126 f.

¹⁶⁴ Berggren och Nilsson, 1965, s 4 f; Bihang till samtliga riks-ståndens protocoll, 1823, saml 1, avd 1, s 73 ff.

¹⁶⁵ Bihang till samtliga riks-ståndens protocoll, 1823, saml 1, avd 1, s 73-158; Lindstedt, Gustaf, Öfversikt af den svenska fattigvårdens historia, Stockholm, 1915, s 63 f.

ansåg det vara fattigvårdens plikt att hjälpa de behövande som inte själva kunde bidra till sitt underhåll. Den som stod utan arbete skulle få hjälp att skaffa arbete. För att den fattige skulle få sina behov tillgodosedda ansåg kommittén att den behövande skulle få både praktisk och ekonomisk hjälp att yrka besvär över fattigvårdsstyrelsens beslut. Kommittén betonade dock att den som fått anvisat arbete fick skylla sig själv om det uppkom någon nöd genom hans egen lättja eller vårdslöshet.¹⁶⁶

Bonde- och Prästeståndet ville anta förslaget men eftersom adeln och borgarståndet var emot förföll förslaget.¹⁶⁷ Enligt Lindstedt var det inte förvånande att ständerna inte antog förslaget. Trots att det var ständerna själva som önskat en revidering och utökning av fattigvården innebar betänkandet inte bara en väsentligt utsträckt fattigvård utan den gav även den fattige ett medel och en rätt att tilltvinga sig vård och hjälp.¹⁶⁸ Göran B Nilsson anser att betänkandet ”var ett monument över upplysningsfilosofins filantropiska sociala program” men vid tiden för betänkandet var det politiska klimatet bistrare. Malthus’ läror, att understöd ledde till ett ökat fattigvårdsbehov, hade fått anhängare både bland liberala och konservativa och individens självförsörjningsplikt betonades alltmer.¹⁶⁹

1837 beslutades om en ny Fattigvårdskommitté som avgav sitt betänkande två år senare och kom att ligga till grund för 1847 års fattigvårdsförordning. I en av de många bilagorna behandlas också försvarslöshetsfrågan.¹⁷⁰ Det ursprungliga valet av ledamöter i kommittén hade fått svidande kritik och kommittén kom också att utvidgas med sju nya ledamöter, varav tre var bruksägare och näringsidkare, bl. a. den liberale Jonas Waern.¹⁷¹ Enligt Petersson kan betänkandet ses som en kompromissprodukt eftersom representanter från både opposition och regering ingick i kommittén.¹⁷² Även Lange ansåg att betänkandet var en kompromissprodukt men menade att betänkandet inte utgjorde ett enhetligt resultat utan anslöt sig i en punkt till det konservativa lägret, i en annan till den liberala åskådningen.¹⁷³

---

¹⁶⁶ Bihang till samtliga riks-ståndens protocoll, 1823, saml 1, avd 1, s 105, 108, 126 f, 154 f.

¹⁶⁷ Bihang till samtliga riks-ståndens protocoll, 1823, saml 10, andra bandet, avd 2, s 123 ff.

¹⁶⁸ Lindstedt, 1915, s 69.

¹⁶⁹ Nilsson, Göran B, 1965, s 4 ff, citat s 7.

¹⁷⁰ Petersson, 1983, s 31.

¹⁷¹ Lange, Berndt, Christoffer Isak Heurlin som politiker, 1948, s 337 ff.

¹⁷² Petersson, 1983, s 31 f.

¹⁷³ Lange, 1948, s 339.

6.3 Lösdriveri- och försvarslöshetsfrågan

År 1825 tillsattes även en Kommitte angående lösdriverordning¹⁷⁴ som beslutade att höra landets KB för att få ett bättre faktaunderlag i lösdriverifrågan. Bedömningen hos de flesta KB var likartad. De menade att antalet tjänstlösa hade ökat till följd av stigande löner. Detta hade medfört en brist på tjänstehjon eftersom alltfler egendomslösa börjat försörja sig genom dagpenning samtidigt som många småbönder ansåg det fördelaktigt att kunna dra nytta av arbetskraften utan att behöva underhålla sina arbetare hela året. Vissa lät därför mantalsskriva egendomslösa på sina hemman trots att arbetarna saknade både stadig tjänst och underhåll. Detta var en utveckling som oroade KB dels då adeln och bönder med större arealer stadigvarande behövde sina tjänstehjon, dels då förfarandet ansågs undergräva folkmorale.¹⁷⁵

Petersson understryker att det i försvarslöshetsdebatten sällan diskuterades försörjnings-svårigheter för de egendomslösa även om det kanske indirekt berördes i samband med fattigvårdsfrågor. Debatten handlade främst om arbetsgivarens behov av billig arbetskraft, folkmorale och rikets säkerhet där det inte sällan togs till överdrifter beroende på vilka aspekter talaren ville betona. För den liberala talaren var det viktigt att understryka en ljusare bild och att underklassen klarade sin självständighet utan moraliskt förfall. Den som hellre ville rekrytera daglönare ville helst se en mindre restriktiv lagstiftning och markerade hellre problem med för höga löner och för låga livsmedelspriser. Majoriteten av jordägarna var dock för en restriktivare lagstiftning och föredrog årsanställda tjänstehjon. Här framfördes snarare mer konservativa synpunkter; den sysslolösa underklassen var en fara för rikets säkerhet där samhället hade ett behov av att genom husbönder kontrollera den egendomslösa massan. I en tid med stor befolkningsökning menar Petersson att båda bilderna är möjliga.¹⁷⁶

I ett betänkande från 1829 tog de sammansatta Lag- samt Allmänna Besvärs- och Ekonomiutskotten ställning till försvarslöshetsfrågan. Utskotten ansåg att mildringen i bestämmelserna fått mycket negativa konsekvenser med ökad fattigdom, brottslighet och ett tilltagande lösdriveri. De senaste åren hade både lättjan och sysslolösheten ökat med en utbredd egenmäktighet och ett sedefördärv hos den tjänande och arbetande underklassen. Utskotten menade att även om det låg i samhällets intresse att varje person fritt kunde välja hur denne

---

¹⁷⁴ Utlåtandena från denna kommitté finns på Riksarkivet. Jag kommer därför använda mig av Helgesson i ett fåtal hänvisningar samt i huvudsak ett betänkande från 1829 och diskussionerna i Riksdagen.

¹⁷⁵ Helgesson, 1978, s 11 ff. samt s 19.

¹⁷⁶ Petersson, 1983, s 22 f.

ville använda sin arbetsförmåga var det ändå nödvändigt med ”ändamålsenliga korrektiv emot missbruket af denna frihet, till samhällets skydd och säkerhet”¹⁷⁷. Utskotten föreslog att bestämmelserna åter skulle utformas så att de försvarslösa i första hand skulle tvångsvärvas. De personer som inte kunde bedömas ha tillräckligt bra anseende eller befanns vara odugliga till krigstjänst skulle skickas till korrektionsanstalter om de:¹⁷⁸

”antingen för brott blifvit dömda och straffade, eller gjort sig för vanartigt, liderligt och lättjefullt uppförande kända, och således för samhället äro vådliga eller, ehuru arbetsföre, likväl sysslolöst kringstrukt och besvärat allmänheten med tiggande”¹⁷⁹

6.4 Debatter och motioner i riksdagen mellan åren 1828 och 1830

Ständerna var i huvudsak för betänkandet som de sammansatta Lag- samt Allmänna Besvärs- och Ekonomi-utskotten lagt fram. Motståndarna mot utskottens förslag, liberalerna, ansåg att det innebar ett alltför stort ingripande i individens fri- och rättigheter. De konservativa i sin tur betonade nödvändigheten att begränsa de egendomslösas frihet så att staten kunde bevara säkerhet och ordning i riket. Det patriarkaliska betraktelsesättet hade en framskjuten plats i deras argumentation för en skärpning av legostadgan. Det egensinniga tjänstefolket skulle tyglas med tvångslagar och frihetsinskränkningar och de menade att människan genom att träda in i samhällstillståndet också gett upp en del av den individuella friheten.¹⁸⁰ Hos adeln förekom omfattande debatter i frågan och intressanta uttalanden som speglade dåtidens syn på de försvarslösa uttalades i plenumsalen den 7 september 1829.¹⁸¹

August von Hartmansdorff ansåg att människans rätt att fritt använda sina krafter inte gällde de lägre och obildade klasserna eftersom de ”just utmärker sig genom mindre omtänka eller snarare sagt en tanklöshet, som gränsar nära till djurets”¹⁸². Lars Johan Dalman menade att även om han hyllade individens värde och allas likhet inför lagen hade människan lämnat den naturliga jämlikheten genom att ingå i samhället. Det skydd som garanterades av staten skulle bara vara möjligt om det samtidigt fanns garantier för bevarandet av fadersväldet så att inte friden i samhället stördes. Det var den bildade klassen som genom sin uppfostran och hederskänsla skulle lämna denna garanti. Dalman gav uttryck för en patriarkalisk syn på

¹⁷⁷ L & ABEU utl. nr 54, Bihang till Samtliga Riks-Ståndens Protokoll, 1828/1829, 7 Saml, Avd 2, Band 2, s 20.

¹⁷⁸ Ibid. s 12-20.

¹⁷⁹ Ibid. s 20.

¹⁸⁰ Helgesson, 1978, s 3, 15 ff.

¹⁸¹ 1828/29, RoA prot., 40, s 196- 253.

¹⁸² Ibid. s 225.

tjänstehjonsförhållandet och menade att den råare massan måste stå under en husbondes faderliga förmyndarskap för att inte fångelser, sjukhus och fattighus skulle fyllas och för att förhindra lösdrivaren att ”vanartas mer och mer på osedlighetens och brottets stig”¹⁸³. Dalman menade att lösdrivaren borde vara nöjd med ”husbonde, viss förtjenst och jemn sysselsättning som är motgiftet för all dålighet”¹⁸⁴. Jacob Cederström ansåg att den allmänna säkerheten var i fara om det fanns en möjlighet för individen att stå under ”eget skydd och försvar”¹⁸⁵ utan enskild förmögenhet eller möjlighet till försörjning. Det enda sättet att förhindra överfulla korrektionsinrättningar var att tvinga de försvarslösa till krigstjänstgöring.¹⁸⁶

Debatterna visar att det även fanns motståndare mot den dåvarande tjänstehjonslagsstiftningen. Pehr Gustaf Cederschjöld menade att det verkade som om utskotten ville tillintetgöra de åtgärder som tagits 1819 att sätta lagstiftningen i enlighet med 16 § i RF. Cederschjöld menade att det låg en godtycklighet bakom utskottets definitioner som inte borde finnas i en lag som rörde människors personliga frihet, enda gången någon skulle kunna fängslas borde vara vid brott och tiggeri. Cederschjöld ansåg att eftersom underklassen växte var det oundvikligt att det skulle komma en gräns när det inte längre fanns utrymme för alla att få årstjänst. Om staten sätter upp villkor för den individuella friheten i form av årstjänst måste den också se till att alla som vill kan få arbete, kan den inte det måste medborgarna få njuta sin frihet så länge de försörjer sig på ett ärligt sätt. Carl Henrik Anckarswärd ansåg det märkligt att det sattes större värde vid arbetsprodukter än den medfödda arbetskraften.¹⁸⁷

I Prästeståndet var diskussionen märkbart kortare än den i Adelsståndet. E.G. Geijer, som vid denna tid fortfarande var konservativ, uttryckte sin belåtenhet över att utskotten återgått till grundsatsen att lösdrivare skulle vara förfallna till krigstjänstgöring. Geijer menade att när

”man endast har att välja mellan flere slags ondt, måste det för det hela minst känbara onda väljas, och ingen tvifvel är, att krigstjenst är ett kraftigt medel mot lösdrifveriet. Af Correctionsinrättningarne skall man förgäfvnes vänta sig något, så länge det är deras princip, att nära istället för att hämma det onda. Jag upprepar att jag i grundsatserne för dessa inrättningar saknar den stränghet, som alt för väl är både rättvisa och mensklighet förenlig.”¹⁸⁸

---

¹⁸³ 1828/29, RoA prot., 40, s 207.

¹⁸⁴ Ibid.

¹⁸⁵ Ibid. s 235.

¹⁸⁶ Ibid. s 234 f.

¹⁸⁷ Ibid. s 209 ff, s 216 f.

¹⁸⁸ 1828/29, Pr. Prot., 9, s 13.

Ledamöterna i borgarståndet ansåg att det generella tjänstetvånget borde återinföras och satte fattigvårdsaspekten i centrum. C. F. Lundman anförde i en motion att så länge legostadgorna hölls heliga, och varje arbetsför person ur arbetsklassen var skyldig att försä sig med årstjänst och försvar, var det också rimligt att församlingarna ansågs förpliktade att dra omsorg om sina fattiga. Som det var nu var det omöjligt att kontrollera den enskildes försök att genom egen flit undanröja fattigvårdsbehovet, än mindre uppmuntra till idoghet. Lundman framhöll:

”Huru utsägeligen harmset, att se mängden af arbetsföra personer under de mest gynnsamma tider [...] missbruka så stora fördelar med att blott arbeta en och annan dag i veckan, men använda förtjensten därför i liderlighet och frossande vida flera dagar, att se desse i förtidig ålder uppföras på fattiglistan.”¹⁸⁹

Lundman menade att husbönderna hade kunnat stå ut med lagändringarna om välståndet varit bättre och arbetsmoralen högre. Istället måste husbönderna öka sina förluster genom att betala till fattigvården och låta lättingen förlita sig på andra för sin försörjning eftersom han inte behagat göra det själv medan han kunde.¹⁹⁰

Frågan om bristen på tjänstehjon och det stigande antalet dagarbetare togs upp i bondeståndet där många av riksdagsbönderna, i likhet med KB, ansåg det viktigt med en ändring. Anders Brissman menade att ingen arbetsför och försvarslös person borde tillåtas bo för sig själv utan denne borde tvingas till årstjänst eller vara förfallen till krigstjänst eller arbete vid någon korrektionsinrättning. Lars Nilsson i sin tur tyckte att förfarandet med skenanställningar var huvudorsaken till det skadliga lösdriveriet. Erik Andersson ansåg att tjänstehjonens anspråk på högre löner tilltagit i allt högre grad samtidigt som deras flit, lydnad och sedlighet avtagit i samma mån. Detta hade medfört skada och olägenhet för varje husbonde och undergrävt husbondeväldet och böndernas välstånd.¹⁹¹ Erik Pålsson yrkade att en lag måste utfärdas som straffade de föräldrar som inte ägde så stort jordbruk att de lagligen kunde försvara sina barn och ändå behöll dem på sina hemman. Barnen i sin tur borde vara förfallna till arbete på korrektionshus tills de fann laga försvar. Pålsson menade att den senaste tidens oskick att torpare, soldater och backstuguhjon lät skattskrivna sina barn på sina hemman förorsakat brist på tjänstefolk på landsbygden och höjda löner.¹⁹²

---

¹⁸⁹ 1828/29, Bg. Prot., 8, s 369.

¹⁹⁰ Ibid.

¹⁹¹ 1828/29, Bd. Prot., 1, s 297, s 509 och s 660 f.

¹⁹² 1828/29, Bd. Prot., 1, s 781 f.

I bondeståndet var majoriteten för ett generellt tjänstetvång och ingen hade heller reserverat sig mot utskottens förslag på denna punkt. Den kände liberalen Nils Månsson hade deltagit i utskottsarbetet och reserverat sig mot utskottens förslag i andra frågor men inte beträffande tjänstetvånget.¹⁹³ I ståndets egen debatt framhöll dock Månsson att de friare bestämmelserna från 1819 och 1824 borde behållas samt att betänkandet gjorde för mycket intrång i ”den tjenande classens naturliga rättigheter”¹⁹⁴. Månsson anförde att han inte kunde finna någon billighets- och rättsgrund för återinförandet av de strängare reglerna och fortsatte:

”Jag vet icke, hwarföre man skulle söka att lägga ett onödigt tvång på den ene eller andre af våra medmenniskor. Då wi alle äro födde att vara fria menniskor, hwarföre skall ej denna frihet få åtnjutas, så widt icke andras naturliga rättigheter deraf förnärmas.”¹⁹⁵

Flera ledamöter förenade sig med Månssons uttalande men i princip samtliga diskussioner därefter handlade om flyttningstiden för tjänstehjonen. Trots att flera ledamöter instämde i Månssons åsikter godkände bondeståndet utskottens betänkande.¹⁹⁶

6.5 Återremitterande av utskottens betänkande och utlåtande av Högsta Domstolen

Det första betänkandet från utskotten blev återremitterat men förändringarna blev inte särskilt genomgripande. Utskotten menade sig inte vara förvånade över att de liberala skulle finna betänkandet alltför inskränkande men ”Utskotten godkänna ingen annan frihet i Lagstiftningsväg, än den Lagbundna, och deras förslag afser inga andra förhållanden, än sådana, i hvilka enskild mans rätt bör ställas till samhällets ändamål, eller till samhällets fordringar på ordning och säkerhet.”¹⁹⁷ Omröstningen slutade med seger för utskottens förslag.¹⁹⁸

Innan utfärdandet av 1833 års försvarslöshetsförordning inhämtades ett utlåtande från Högsta Domstolen som ansåg att författningsändringarna mellan 1819 och 1824 medfört oönskade lönehöjningar med ett ökat antal brottslingar och lösdrivare. HD instämde med utskottens betänkande om en skärpning i lagstiftningen men menade att det vore en alltför ingripande åtgärd att tvinga alla egendomslösa till årstjänst. Domstolen menade att det fanns de som försörjde sig ärligt på tillfälliga arbeten utan att därför betraktas som en fara för den allmänna

---

¹⁹³ Helgesson, 1978, s 22.

¹⁹⁴ 1828/29, Bd Prot., 8, s 75.

¹⁹⁵ Ibid., s 89 f.

¹⁹⁶ Ibid., s 74-94.

¹⁹⁷ L & ABEU utl nr 71 i Bihang till Samtliga Riks-Ståndens Protokoll, 1828/1829, 7 Saml, Avd 2, Band 2, s 16.

¹⁹⁸ 60 röster mot 26, Helgesson, 1978, s 26.

säkerheten i landet. HD föreslog att inte alla egendomslösa skulle tvingas till årstjänst om de kunde hitta någon som ställde borgen för dem ifall den tjänstlöse begick brott.¹⁹⁹

7 1833 års försvarslöshetsförordning

7.1 Restriktivare reglering för de försvarslösa

Enligt Montgomery kan 1833 års försvarslöshetsförordning ses som en stark reaktion mot de liberalt präglade bestämmelserna från 1819. Nu var det inte bara lösdrivare som straffats för stöld eller besvärade allmänheten med tiggeri som kunde dömas till allmänt arbete. I och med förordningen blev regleringen mer restriktiv och tjänstevånget utvidgades igen.²⁰⁰ Två nya definitioner infördes i förordningen, vanartad försvarslös och försvarslös som fört klanderfritt liv, som skärpte respektive mildrade betydelseerna något. En försvarslös ansågs vara vanartad om denne blivit dömd och straffad för vissa brott eller stått som tilltalad för grövre brott.²⁰¹

Den som blivit försvarslös av orsaker som inte kunde läggas denne till last ansågs ha fört ”oförwitelig wandel”, ett hederligt liv, och kunde få längre tid på sig att skaffa laga försvar.²⁰²

Alla försvarslösa måste ta årstjänst men det fanns undantag i förordningen och 1 § stadgar:

”Hwar och en, som icke ingått uti Wår och Kronans eller annan allmän tjenst, eller idkar med behörigt tillstånd fria konster eller studier, eller handel, fabriksrörelse, handtwerk, sjöfart eller annat lagligt näringsfång, jord- eller bergsbruk, antingen såsom ägare, arrendator eller brukare, eller bewisligen af föräldrar, anhörige eller andre personer underhålles, eller, enligt Församligens uti Sockenstämma yttrade omdöme, är känd såsom den der ärligen sig försörjer, antingen genom egna medel, eller genom arbete eller annan loflig sysselsättning, eller af allmän barmhertigs-anstalt njuter wård och understöd, ware pliktig att antaga sådan tjenst hos husbönder å Landet eller i Städerna, som gällande Legohjonsstadga samt Handels-, Fabriks- och Handtwerks-Reglementen föreskrifwa.”

Enligt Winroth beskriver Artikel I § 1 tre slags arbeten som ger laga försvar: bestämd och varaktig sysselsättning i annans tjänst, bestämd och varaktig sysselsättning i eget intresse samt arbete av mer tillfällig natur. Winroth menar att även om de flesta av sysselsättningarna i eget intresse hade avkastning från arbete som huvudsakligt mål var detta inget krav för de två mer intellektuella sysselsättningarna fria konster och studier. Dessa gav laga försvar oavsett om de

---

¹⁹⁹ Ibid. s 27 f. Eftersom utl. är en handskrift som finns på riksarkivet har jag använt mig av Helgesson.

²⁰⁰ Montgomery, 1934, s 60 f.

²⁰¹ 1833 års försvarslöshetsförordning, 2 §.

²⁰² Ibid, 5 §.

varken innebar eller förväntades innebära någon inkomst.²⁰³ Den med arbete av mer tillfällig natur behövde ett intygande från församlingen att denne var känd att ha en ärlig försörjning.²⁰⁴ Winroth ansåg att det var detta stadgande om arbete av tillfällig natur som visade den mer liberala andan i lagen, men medgav att eftersom det krävdes ett intyg att personen ifråga inte förde ett lättjefullt liv gick det inte att neka att det däri låg ”en viss stränghet”.²⁰⁵

Laga försvar gavs även till den som kunde bevisa att han underhölls av annan eller hade intyg att han kunde försörja sig genom egna medel. Enligt 1 och 2 §§ gavs dessutom laga försvar till den som kunde få någon att ställa borgen (jmf. HDs förslag) för ett års skatter och de böter och skadestånd som kunde utgå vid eventuella brott till en maximal summa av femtio Riksdaler Banco. Den som inte uppfyllde kraven på borgen eller de villkor uppställda i 1 § betraktades som försvarslös och var förpliktad att ta årstjänst. En presumtiv försvarslös skulle, enligt 3 och 4 §§, anmälas hos KB som höll förhör med den försvarslöse för att utreda dennes egenskaper, anseende samt orsakerna till försvarslösheten. Den som ansågs vara vanartad försvarslös var tvungen att få ett godkännande från KB och församlingen innan denne kunde få lov att skaffa borgensman för att slippa ta årstjänst. Vanartad som inte direkt kunde få årstjänst eller borgen skickades, enligt 13 §, omedelbart till korrektionsanstalt och kunde bara i undantagsfall, under kort tid få lov att vara på fri fot för att söka laga försvar. Däremot kunde den person som ansågs ha fört ett klanderfritt liv, få en viss längre respit på sig att försöka skaffa laga försvar enligt 5 § i förordningen. Enligt 5 § kunde en försvarslös få ett pass med tillstånd att söka tjänst på en bestämd ort. Kraven var att denne skulle bege sig direkt till orten och genast anmäla sig hos myndigheten. Efter en månad fick personen, under förutsättning att denne betett sig på ett godkänt sätt, ett nytt pass till en ny ort. Detta fick upprepas ytterligare en gång och lyckades den försvarslöse inte få tjänst eller missbrukade sin frihet skulle han dömas till allmänt arbete eller korrektionsanstalt. Domen var på obestämd tid men den oförvitlige hade rätt att under en vecka om året söka tjänst annars var denne förpliktad att, enligt 8 §, åter inställa sig för tvångsarbete.²⁰⁶

Det fanns en otydlighet som skapade en betydande rättsosäkerhet i försvarslöshetsreglerna eftersom flera av begreppen inte preciserades. Den respittid den hederlige hade att söka årstjänst berodde på årstid och mycket makt beträffande tolkningen av lagen låg hos KB som

---

²⁰³ Winroth, 1879, s 73 och s 80 ff.

²⁰⁴ 1833 års försvarslöshetsförordning, 1 §.

²⁰⁵ Winroth, 1879, s 82.

²⁰⁶ 1833 års försvarslöshetsförordning.

även var den beslutande instansen. Helgesson menar att detta medförde att tillämpningen av lagen skiljde sig betydande mellan de olika länen.²⁰⁷ Även Montgomery ansåg att oklarheten i interpretationen av begreppen ledde till stor risk för godtycklighet. Beslut om tvångsarbete skedde dessutom, som tidigare, på obestämd tid och frigivandet från tvångsarbetsanstalt var fortfarande till största delen beroende av om vederbörande fick laga försvar eller inte.²⁰⁸ Enligt 1948 års lösdriveriutredning kunde det ta lång tid för en person att bli frigiven, och flera korrektionister nådde en mycket hög ålder och många dog utan att bli frigivna.²⁰⁹

7.2 Kritik mot 1833 års försvarslöshetsförordning

Clas Livijn, chef för fångvårdsstyrelsen och ledande liberal, kom att sätta försvarslöshetsförordningen under granskande lupp.²¹⁰ Livijn kritiserade det oklara rättsläget och att försvarslösa kunde dömas till fängelse på obestämd tid som i många fall blev på livstid. Han ansåg att det borde vara större differentiering mellan en försvarslös och en lösdrivare. Det dåvarandet rättsläget likställde den som inte kunde få årstjänst med den som genom eget vållande underlåtit att skaffa sig tjänst. Livijn ansåg att en ostraffad person som ärligt försörjde sig och bodde på bestämd bostad borde anses som tillräckligt försvarad i samhällets ögon. Statens försiktighetsåtgärder fick inte gå så långt att de kränkte en persons säkerhet.²¹¹ Enligt Livijn hade situationen med ett tilltagande antal dagavlönade inom jordbruket gjort det allt svårare att få årsarbete. Det var inte lätt för en försvarslös att få borgen och den som lyckades hamnade i ett klientförhållande till borgensgivaren. För den som inte lyckades spelade det inte någon roll hur laglydig eller arbetsvillig denne var, i lagens ögon förblev han försvarslös. Ju äldre den arbetslöse var desto större blev risken att socknen ville avbörda sig fattigvårdsutgifterna och låta denne hamna på arbetsinrättning. Livijn menade att kravet på tjänst i förordningen borde ändras till ett krav att söka en tjänst eftersom ingen person kunde tvinga till sig arbete; kunde en försvarslös bevisa att han sökt tjänst borde han också stå utan all straffpåföljd i lagen. Den försvarslöse skulle anmäla sig på speciella kontor i städerna och i

---

²⁰⁷ Helgesson, 1978, s 28 ff.

²⁰⁸ Montgomery, 1934, s 60 f.

²⁰⁹ SOU 1949:4, s 40 f.

²¹⁰ En artikelserie ”Reflexioner om antalet af brottslingar och korrektionister, orsakerna dertill, och fängelsernas beskaffenhet” i Sveriges Stats-Tidning (Post- och Inrikes Tidningar) av Clas Livijn.

²¹¹ Post- och Inrikes Tidningar 1.9 1836, s 3 samt 5.9 1836, s 3.

övriga delar av landet hos klockaren.²¹² Den som underlät att söka tjänst eller medvetet försvårade möjligheterna att få tjänst skulle tvingas till arbete hos en sockenmedlem eller på länsarbetshus.²¹³ Livijn menade att ingen borde hamna på korrektionsinrättning ”förrän lättjan urartat” i lösdriveri eller tiggeri, straffet borde alltid vara tidsbestämt.²¹⁴

7.3 Fattigvårdskommitténs betänkande 1839

1837 års fattigvårdskommitté ansåg att en stor del av fattigdomsproblemen härstammade från den ökande andelen dagavlönade arbetare. Kommittén menade att dessa arbetares brist på ekonomisk framförhållning och familjeplanering medförde att de ständigt låg på gränsen till fattigvård och anförde: ”De hopande bekymren framkalla först misströstan, derefter slöhet och lättja, samt slutligen begäret för råa njutningar, om icke detta begär från början varit inplantadt, hvillket ty värr, oftast torde vara förhållandet”²¹⁵. Enligt kommittén var misären självförvållad hos underklassen med grund i antingen bristande kunskap eller förfallen vilja.²¹⁶ Petersson menar att tonen i första delen av betänkandet bär en distinkt konservativ prägel och är ett tydligt exempel på hur kommittén skyller på offret genom att göra den fattige själv ansvarig för sitt elände. I den bilaga som behandlar försvarslöshet kritiserar kommittén däremot 1833 års försvarslöshetsförordning som alltför restriktiv.²¹⁷ Enligt Helgesson kan principresonemanget i kommitténs utlåtande om försvarslöshet ses som ett ”utslag av liberala värderingar [...] och ett tecken på att man i princip mer började betona även de obesuttnas fri- och rättigheter”; tjänstlösa borde få leva i frihet så länge de inte bröt mot lagen.²¹⁸

I sitt utlåtande om laga försvar menade fattigvårdskommittén att försvarslöshetsreglerna var alldeles för hårda som likställde ofrivillig och frivillig arbetslöshet. 1833 års förordning hade inte medfört någon minskning i brottsligheten utan genom en förvirring i begreppen snarare medverkat till en ökning av antalet brottslingar. Fattigvårdskommittén ansåg att det bara fanns en aspekt som kunde rättfärdiga lagstiftning om försvarslöshet, och det var ur ett säkerhetsperspektiv. Den inre ordningen i samhället fick inte störas av individer som saknade kända och lagliga sätt att försörja sig. Förordningen vilade däremot inte på de rättvise- och

---

²¹² Post- och Inrikes Tidningar 5.9 1836, s 3 samt Post- och Inrikes Tidningar 6.9 1836, s 3f.

²¹³ Helgesson, 1978, s 34.

²¹⁴ Post- och Inrikes Tidningar 8.9 1836, s 3.

²¹⁵ 1839 års fattigvårdsbetänkande, s 16 ff; citat s 18.

²¹⁶ Ibid. s 32.

²¹⁷ Petersson, 1983, s 31f.

²¹⁸ Helgesson, 1978, s 38.

frihetsgrunder som var förhärskande vid den tiden utan den borde ge varje människa rätt att fritt få använda sin kapacitet så länge denne inte gjorde intrång på andras rättigheter eller ekonomiskt belastade samhället. Kommittén ansåg att försvarsreglerna delade upp medborgarna i två klasser där den ena gjordes beroende av den andra. Lagstiftaren borde skilja mellan de fall där försvarslöshet uppkom utan uppsåt och eget förvållande (tjänstlösa), fall där försvarslöshet uppkom utan uppsåt men genom eget förvållande (försvarslösa), och försvarslöshet som uppkom till följd av både uppsåt och eget förvållande (lösdrivare). En straffbar handling krävde antingen uppsåt eller vållande genom vårdslöshet, oförsiktighet eller försummelse. Straffpåföljden för ofrivillig försvarslöshet blev ibland till och med hårdare än för verklig brottslighet. Lagstiftaren begick inte bara en orättvisa mot individen utan hela jämvikten mellan brott och straff blev härigenom rubbat.²¹⁹

Kommittén ansåg att den tjänstlöse var tvungen att söka årstjänst. Enligt betänkandet skulle den tjänstlöse styrka att tjänstlösheten var oförvållad, att han försökt få tjänst, var fri från åtal och inte hade belastat fattigvården; i dessa fall skulle han slippa straff för försvarslöshet. Enligt förslaget måste den tjänstlöse underkasta sig betydande tvång och inställa sig till arbete ” hos den af Församlingens ledamöter eller Stadens innevånare, som honom först påkallar”²²⁰ för en lön under ortens arbetslöner. Försvarslösa och lösdrivare ansågs farliga, eftersom lättja och sysslolöshet sågs som orsaken till de flesta brott, kontrollen och reglerna skulle därför vara hårdare för dem än för tjänstlösa. Försvarslösa som inte följde bestämmelserna skulle hamna på tvångsarbetshus och påträffades lösdrivare skulle de omedelbart sättas i häkte.²²¹ Enligt Petersson gör nödhjälpsarbetet sitt intåg i socialpolitiken vid denna tid. Den som är ofrivilligt arbetslös skall inte behöva betraktas som kriminell utan dennes önskan att få ett arbete skall uppfyllas. Den som däremot inte antar ett erbjudande om arbete skall dömas till tvångsarbete. Petersson menar att denna skillnad mellan ofrivillig och frivillig arbetslöshet är något nytt, det blev till slut varken önskvärt eller möjligt att betrakta alla tjänstlösa som arbetsskygga individer präglade av lättja och vanart.²²²

Justitiekanslern (JK) var även han kritisk mot förordningen och ansåg att var och en borde få försörja sig som de ville så länge sättet inte var brottsligt eller i övrigt stred mot lagen. Han ansåg däremot inte att tjänstlösa skulle tvingas ta anvisade arbeten. Hederliga tjänstlösa skulle

---

²¹⁹ 1839 års fattigvårdsbetänkande, s 134 ff., s 141.

²²⁰ Ibid. s 140.

²²¹ Ibid, s 140 f.

²²² Petersson, 1983, s 32.

inte tvingas, utan stå under överinseende av en tillsyningsman som med råd och stöd skulle försöka hjälpa den arbetslöse att få arbete. Detta var däremot mer en moralisk plikt än ett juridiskt åtagande. Försvarslösa och lösdrivare skulle få tre månaders anstånd att skaffa sig tjänst och straffet, allmänt arbete, skulle tidsbestämmas. Enligt Helgesson verkade riksdagen ovetande om JKs förslag och byggde sina diskussioner på fattigvårdskommitténs förslag.²²³

I ett betänkande anslöt sig Lag- samt allmänna besvärs- och ekonomiutskotten i stort till vad fattigvårdskommittén redan yttrat. Utskotten menade att det inte var rätt att likställa den som utan egen förskyllan drabbats av försvarslöshet med kringstrykande lättingar som ofta själva medverkat till sin belägenhet. Utskotten ville däremot se en skärpning i lagen där fattigvårdsstyrelsen fick husbonderätt över den tjänstlöse:²²⁴

”Över [...] skattskrifven person skall Fattigvårds-Styrelsen ega att befalla med enahanda myndighet, som, enligt Lag, tillkommer husbonde emot tjenstehjon, och vare den tjenstlöse ovilkorligen pliktig att, derest han ej redan innehafver arbete och derom hos Fattigvårds-Styrelsen anmälan gjort, på denna Styrelses tillsägelse, inställa sig till arbete hos den af församlingens ledamöter eller stadens invånare, som honom först påkallar, emot den arbetslön, som Fattigvårds-Styrelsen kan åt honom eller henne betinga; eller i brist deraf förrätta arbete för allmän räkning, derest sådant inom staden eller församlingen finns att tillgå.”²²⁵

7.4 Riksdagen åren 1840 och 1841

Riksdagen 1840 var de liberalas politiska genombrott och även om de konservativa kunde samla röstövervikt i adels- och prästestånden hade de liberala majoritet i alla utskott. Enligt Helgesson blev försvarslöshetsfrågan inte föremål för stora diskussioner i riksdagen, skillnaden mellan tidigare riksdagar var att nu ansåg även delar av det konservativa lägret att fri- och rättigheter borde gälla även för de obesuttna. Flera av riksdagsledamöterna ansåg att de tjänstlösa inte garanterades tillräcklig frihet och oberoende, och ingen i riksdagen kom att försvara 1833 års förordning utan diskussionerna baserades på fattigvårdsbetänkandet. Det var endast i Prästeståndet som det förekom någon egentlig debatt i frågan.²²⁶ Biskop Heurlin, företrädare för det konservativa lägret, menade att förslaget där socknar och enskilda fick förfoga över de tjänstlösas arbetskraft var speciellt negativt eftersom det skulle kunna

---

²²³ Utlåtandet av JK finns endast på Riksarkivet varför jag har använt mig av Helgesson, 1978, s 39 ff.

²²⁴ L & ABEU utl nr 56, Bih. Till R. St. Prot. 1840 och 1841, 7 saml. 2 Afd, s 6-15. (Fattigvårdsstyrelsen fick också mycket riktigt husbonderätt över den som hade full fattigvårdsförsörjning enl. SFS 1847:23, 7 § 1 mom.).

²²⁵ Ibid. s 9.

²²⁶ Helgesson, 1978, s 41 ff.

accentuera den ökning av antalet korttidsanställda som redan skett. Heurlin förordade årstjänst så att arbetsgivaren måste ansvara för de anställda under hela året annars riskerade även arbetsamma och hederliga personer att bli tjänstlösa och därifrån var steget inte långt att hamna bland försvarslösa och lösdrivare. Att tjänstlösa tvingades ta emot lägre dagsverkspris än de var förtjänta av menade Heurlin var ett intrång i den naturliga friheten som kunde väcka ”missbelåtenhet, olust och nedslagenhet, liknöjdhet, lättja, oordentlighet, elände och brott”²²⁷.

Prosten Lundblad menade att det var samhällets plikt att reagera i en tid då den allmänna ordningen präglades av våld och lagbrott. Den som inte hade ett känt sätt att försörja sig på måste naturligtvis misstänkas vara utsatt för större frestelser att överträda lagen. Den som förde ett hederligt liv borde heller inte, ansåg Lundblad, ha några problem att få goda vitsord från den berörda myndigheten.²²⁸ Kontraktsprosten Hallström menade att de flesta som var utan tjänst och laga försvar till stor del själva bar skulden till sin situation. ”Gemenligen äro de nemligen alla kände oordentlige, begifne på lättja och finna allt arbete tungt”²²⁹ Även detta är ett exempel på vad Petersson kallar att skylla på offret, där den tjänstlöse själv sågs som ansvarig för sin arbetslöshet utan att Hallström sökte efter yttre anledningar till situationen.²³⁰

I bondeståndet inleddes debatten med att flera ledamöter anslöt sig till utskottens förslag men några ledamöter var emot. Johan August Zetterberg menade att han inte kunde godta ett förslag som stadgade att tjänstlösa personer som varken begått brott eller visat sig vara vanartiga skulle behöva ordna borgen för framtida böter. En sådan regel kunde knappast anses grunda sig på någon allmänt vedertagen rättsgrund och därför borde det räcka med borgen för påföljande års skatteavgifter.²³¹ I borgarståndet godtogs betänkandet utan debatt²³², en tänkbar anledning kan vara att den liberala majoriteten i borgarståndet ville att betänkandet skulle gå igenom då förslaget var mer liberalt än den dåvarande försvarslöshetsförordningen. Det mer liberala inslaget kan också vara en anledning till att diskussionerna var störst i Prästeståndet, där de konservativa fortfarande var i majoritet. Trots att även majoriteten i adelsståndet var konservativa, och därmed kunde antas ha åsikter, fick de före sin överläggning²³³ reda på att övriga stånd bifallit betänkandet och därmed var saken redan avgjord. Utskottens betänkande

---

²²⁷ Pr. prot. 1841, 14 april, 2:a Avd. 15 band. s 325.

²²⁸ Ibid. s 327 f.

²²⁹ Ibid. s 333.

²³⁰ Se kapitel 7.3

²³¹ Bd. Prot., 1841, 12 bandet, s 171.

²³² Bg. Prot., 1841, 7 bandet, s 197.

²³³ 1840/41, RoA prot., 24, s 430.

godkändes med 21 röster mot 10 röster som yrkade på återremiss. Ingen i riksdagen försvarade 1833 års förordning och åtskilliga i riksdagen riktade sina förhoppningar mot att en justering skulle ske när väl lagförslaget skulle utarbetas och att justitiedepartementet skulle ta hänsyn till de tveksamheter ständerna haft mot betänkandet.²³⁴

7.5 Justitiedepartementets stadgeförslag och Högsta Domstolens granskning

Det blev till slut Justitiedepartementets andra förslag från den 5 mars 1846 som lades till grund för den nya stadgan.²³⁵ Förslaget skiljde inte mellan tjänstlösa och övriga försvarslösa och förutom att borgen inte längre var ett alternativ behölls i stort sett samma definition på försvarsvarslös som i 1 § i 1833 års försvarslöshetsförordning.²³⁶ Enligt Helgesson innebar detta att alla tjänstlösa, som inte kunde visa intyg på att de ärligt försörjde sig, kom att betraktas som farliga för den allmänna säkerheten. Även om definitionen av försvarslös fortfarande var mycket vid, innebar Justitiedepartementets förslag en differentiering mellan den som tidigare begått brott och den som endast var utan tjänst. Detta förslag kom senare att utvecklas av HD och en särskiljning mellan försvarslösa kom också att stadgas i och med 1846 års nya stadga.²³⁷ Justitiedepartementet förordade att tillsyningsmän skulle ha tillsyn över den försvarslöse och bistå denne med råd och omtanke, vad detta innebar blev dock inte preciserat. Ett lite märkligt faktum är att Justitiedepartementets förslag innehöll en åldersgräns på femton år men när väl stadgan utfärdades saknades denna gräns.²³⁸

Justitiedepartementets förslag blev föremål för en granskning i HD och majoriteten biföll förslaget. Justitierådet af Rolèn tog upp den kritik som riktats mot 1833 års försvarslöshetsstadga att en person, utan att vara tilltalad för brott, kunde bli dömd till tvångsarbete, ofta på obestämd tid. Rolèn ansåg att Justitiedepartementets förslag till den nya stadgan var mer mänsklig men att den inskränkte de fall där en person kunde dömas till allmänt arbete. Rolèn ville se en utvidgning av stadgan till att även innefatta kriminella försvarslösa som exempelvis begått mordbrand, förfalskningsbrott, misshandel samt ”äfvensom då försvarslös qvinna är känd att föra ett otuktigt och liderligt lefverene”. Flera av ledamöterna tillstyrkte Rolèns

---

²³⁴ Helgesson, 1978, s 45 f.

²³⁵ Ibid. s 64.

²³⁶ 1 § i JDs förslag, Schmidt, Juridiskt Arkif 19 B. s 198.

²³⁷ Helgesson, 1978, s 61.

²³⁸ Schmidt, Juridiskt Arkif 19 B. s 198; SFS 1846:14, 1 §.

förslag att vidga kategorin försvarslösa.²³⁹

8 1846 års försvarslöshetsstadga med komplettering

8.1 Historisk och politisk bakgrund

Arbetsituationen i landet hade skiftat karaktär och liberalismens idéer om individens fri- och rättigheter slog alltmer rot i samhället. Den framväxande industrin i kombination med ett rationaliserat jordbruk gjorde det mer attraktivt med en flexibel arbetsmarknad.²⁴⁰ Reglerna om laga försvar mildrades och fick en ökad precisering men den viktigaste förändringen var att strafftiden för allmänt arbete blev bestämd och reglerna kring frigivandet mer definierade, något som ökade rättssäkerheten för den egendomslöse. Belastningen på tvångsarbetsanstalterna blev mindre men inte beroende på att antalet dömda till tvångsarbete minskat, snarare tvärtom, utan att den försvarslöses straff blev kortare. Under dåliga tider var det inte ovanligt att arbetslösa frivilligt sökte sig till vissa arbetsinrättningar och det var egentligen, enligt Roddy Nilsson, inte förrän i början av 1900-talet som det skedde någon större nedgång i antalet intagna på de olika tvångsarbetsanstalterna.²⁴¹

8.2 1846 års försvarslöshetsstadga

Genom 1846 års försvarslöshetsstadga vidmakthölls försvarslöshetsbegreppet och stadgan riktade sig fortfarande mot både ofrivilligt och frivilligt arbetslösa. Fortfarande var det så att den som inte hade fast tjänst eller sysselsättning var tvungen att underkasta sig andras godkännande för att dennes sysselsättning skulle godtas som laga försvar. Det nya var att det inte längre fanns någon ovillkorlig arbetsplikt för den som ansågs som tjänstlös eller ofrivilligt försvarslös, denne skulle istället vara underkastad vissa inskränkningar i sin frihet. Definitionen av försvarslös i 1 § i 1846 års stadga blev till slut mycket snarlik den som uttryckts redan i den tidigare försvarslöshetsförordningen och 1 § stadgar:

”Såsom försvarlös anses den, hwilken icke är i allmän tjänst, eller idkar fria konster, studier, handel, fabriksrörelse, hantverk, sjöfart, jordbruk, bergsbruk, eller annat dylikt näringsfång, eller bewisligen

²³⁹ Schmidt, Juridiskt Arkiv 19 B. s 202 ff., citat s 206.

²⁴⁰ Petersson, 1983, s 30 ff.

²⁴¹ Nilsson, Roddy, 2003, s 126 f.

af egna tillgångar eller genom andras vårdnad eger sin bergning, eller innehar sådan tjenst, som gällande legostadga för husbönder och tjenstehjon samt handels-, fabriks- och hantwerksreglementen föreskriwa, eller ock eljest, enligt intyg af behörig embetsmyndighet eller tjentseman eller sockennämnd eller i nästa § omnämnd tillsyningsman för den socken eller stad, som personen tillhör, är känd såsom den der ärliger sig försörjer.”²⁴²

Enligt 1 § fick ingen försvarslös lämna den stad eller socken denne tillhörde utan att vara försedd med ett tillståndsbevis eller pass. Den som bröt mot den regeln kunde bli hemskickad med fångskjuts men inte straffad. En nyhet var införandet av tillsyningsmän vars uppgift enligt 2 § var att ha tillsyn över de försvarslösa, ge dem råd och i den mån de kunde även försöka hjälpa de försvarslösa att hitta ett sätt att försörja sig på. Tillsyningsmannen skulle även hjälpa den som blivit frigiven från arbetsanstalt eller fängelse att hitta någonstans att bo åtminstone de första dagarna ”emot förrättande af anwisat arbete”²⁴³.

5 § Mom.1 gav tillsyningsmannen husbonderätt över den försvarslöse som tiggde eller fick allmänt understöd vilket innebar att den försvarslöse i dessa fall var tvungen att anta anvisat arbete. Tillsyningsmannen kunde även sätta en försvarslös i arbete hos annan som då fick samma husbonderätt över den försvarslöse. Helgesson anmärker att det inte fanns några bestämmelser i lagen om betalning, eller vilket slags arbete, utan det var upp till tillsyningsmannen att bestämma. Detta öppnade för möjligheten att använda nämnda försvarslösa som billig arbetskraft.²⁴⁴ HD-majoriteten hade velat se en utvidgning av den kategori försvarslösa som skulle dömas till allmänt arbete och detta möjliggjordes genom 6 § Mom. 1:

”Har den försvarslösa 1:0 blifwit straffad för stöld eller för inbrott i afsigt att stjåla, eller för mordbrand eller försök dertill, eller 2:0 för annat brott undergått straffarbete på fästning eller tukthus, eller 3:0 blifwit ärelös dömd och ej fått äran åter, eller 4:0 warit för stöld, inbrott eller mordbrand, eller för annat med lifstidsarbete å fästning eller tukthus eller dödstraff i lag belagdt brott tilltalad och häktad, samt blifwit af domstol ansedd hafwa emot sig beswärande liknelser till brottet, ehuru han eller hon, i brist af full bewisning, ej kunnat åt saken fällas, eller 5:0 förr warit, såsom försvarslös, wid allmän arbetsinrättning [...] till arbete hållen”.²⁴⁵

Här återfanns de som var kriminellt belastade, tilltalade som släppts i brist på bevisning och de som tidigare dömts till allmänt arbete. Denna kategori försvarslösa kunde föreläggas viss tid att skaffa tjänst eller laga försvar annars var straffet allmänt arbete. Helgesson menar att möjligheterna för denna grupp försvarslösa försämrades jämfört med Justitiedepartementets förslag som fastslog att den försvarslöse alltid skulle ha viss tid på sig att söka laga försvar.

---

²⁴² SFS 1846:14, 1 §.

²⁴³ SFS 1846:14, 24 §.

²⁴⁴ Helgesson, 1978, s 64.

²⁴⁵ SFS 1846:14, 6 § mom. 1.

Istället stadgade 6 § Mom. 3 att den försvarslöse hade rätt att vara på fri fot för att söka arbete, tiden kunde förlängas enligt 7 §, om inte personen ansågs vara en fara för säkerheten.

Helgesson påpekar att denna fara var upp till KB att bedöma.²⁴⁶ Straffet för den som ansågs falla under 6 § Mom.1 var mellan två och fyra år. HD-majoriteten hade även velat att kvinnor som förde ett liderligt och otuktigt leverne, dvs. prostituerade, skulle kunna hamna i denna kategori men justitieminister Posse ansåg det olämpligt att den som inte var brottslig skulle kunna dömas till två års allmänt arbete. Det var heller inte kompatibelt med behovet att minska antalet intagna på korrektionsanstalterna.²⁴⁷ 5 § Mom. 2 stadgade att den som tiggde eller visade ”lättja och liderlighet” men inte var att hänföra under 6 § Mom. 1 istället fick ”hållas till ordning och arbete wid inrättning inom orten”²⁴⁸.

8.3 1853 års komplettering till försvarslöshetsstadgan

Enligt Petersson hade de förändringar som skett i och med 1846 års försvarslöshetsstadga och 1847 års fattigvårdsförordning lett till ökad individuell frihet och större krav på samhället att ta hand om de fattiga. Dessa fick enligt lagen både rätt till understöd och arbete, samt en lagstadgad rätt att överklaga negativa beslut enligt fattigvårdsförordningen. Redan vid efterföljande riksdag framfördes betydande kritik mot 1846 års försvarslöshetsstadga. De konservativa ville ha en återgång till årstjänst och hänvisade till behovet av ökad säkerhet i landet. Argumenten är välkända, lösningarna likaså, och man menade att de försvarslösa som visade lättja eller liderlighet skulle kunna tvingas till arbete även om de inte var kriminella eller dömda till allmänt arbete. Fångstyrelsens chef och JK ansåg däremot att den som inte begått något brott inte heller borde kunna dömas till tvångsarbete. Antalet brott hade tvärtom minskat efter 1846 fastän det var sämre tider med missväxt.²⁴⁹

1853 utfärdades en kungörelse om ändringar och tillägg till 1846 års stadga. Kungörelsen innebar en ändring av försvarslöshetsreglerna i restriktiv riktning och möjligheterna att döma till allmänt arbete utvidgades till att gälla dem som försummade att skaffa arbete av ”lättja eller böjelse för ett kringstrykande eller oordentligt lefnadssätt”.²⁵⁰ Enligt både Petersson och Eklund var 1853 års komplettering en klar försämring för den försvarslöse då termen av lättja

---

²⁴⁶ Helgesson, 1978, s 65.

²⁴⁷ Ibid.

²⁴⁸ Båda citaten SFS 1846:14, 5 § mom. 2.

²⁴⁹ Petersson, 1983, s 60 ff.

²⁵⁰ SFS 1853:36, 6 § 1 mom. 5 p.

ökade risken för en subjektiv och godtycklig bedömning som skapade ett osäkerhetsmoment för alla tjänstlösa och gav samhället stora möjligheter att ingripa i individens liv.²⁵¹ Genom de ändringar som skedde 1853 blev det i realiteten möjligt för myndigheterna att ”efter ett formellt varningsförfarande diskretionärt pröva tillämpningen av allmänt arbete”²⁵²

8.4 Slutet för laga försvar som begrepp

Debatten om den sociala frågan blomrade upp igen under riksdagen 1868 med krav på ökad restriktivitet i fattigvårds- och försvarslöshetslagstiftningen. Bakgrunden var sämre tider med missväxt i stora delar av landet.²⁵³ Enligt Göran B. Nilsson vittnar de många motionerna i arbetshusfrågor om ett allmänt missnöje; fattigvården hade blivit mycket dyrbar för socknarna och den förhöjda pressen framkallade ”tanken på repressiva åtgärder”.²⁵⁴ En kommitté bildades för att göra en översyn i frågorna men resultatet blev till slut endast en ändring i fattigvårdsförordningen år 1871. Förordningen innebar en kraftig försämring för de fattiga; rätten till fattigvård försvann och med den även besvärsrätten. Socknens ansvar för fattiga och försvarslösa blev betydligt mindre samtidigt som statens kontroll ökade. Den nya förordningen präglades av manchesterliberalism i den bemärkelsen att försörjningsbördan till stor del föll på individen själv. Arbetaren skulle fostras till att klara sig utan samhällets stöd och då näringsfriheten var total borde endast den arbetsvillige bli arbetslös.²⁵⁵

Försvarslöshetsbegreppet blev i realiteten obrukbart när samhället stod inför ståndssamhällets uppluckring med utvidgad näringsfrihet och annalkande industrialistiskt genombrott. Risken blev samtidigt stor att det förlegade systemet utnyttjades som tvångsmedel mot politiskt och socialt oönskade grupperingar.²⁵⁶ Lagstiftningen om laga försvar stred mot både liberalistiska principer om fri konkurrens samt den nya arbetarrörelsens krav på ekonomiskt skydd och alla

---

²⁵¹ Petersson, 1983, s 63; Eklund, 1974, s 212.

²⁵² SOU 1949:4, s 42 f, citat s 43. Att någon har diskretionär beslutanderätt innebär att han kan träffa sina beslut efter eget fritt bedömande, obunden av fasta regler (se Nationalencyklopedin på nätet).

²⁵³ Petersson, 1983, s 64 f.

²⁵⁴ Berggren och Nilsson, 1965, s 4 f, s 60 ff, citat s 62.

²⁵⁵ Petersson, 1983, s 64 ff; Montgomery, 1934, s 113 ff.

²⁵⁶ SOU 1949:4, s 43. (Exempelvis använde man försvarslöshetsstadgan för att stävja arbetarnas motstånd under Sundsvallsstrejken 1879.)

medborgares lika rättigheter.²⁵⁷ 1882 skapades en kommitté som banade väg för 1885 års lösdriivarlagstiftning och begreppet laga försvar blev uttrangerat från det dåtida lagspråket.²⁵⁸

9 1885 års lösdriivarlag

9.1 Historisk och politisk bakgrund

Industrialismen fick sitt genombrott i Sverige under senare delen av 1800-talet. Magnusson menar att där tidigare det agrara samhället kännetecknats av oskarpa gränser mellan såväl arbete som fritid, såväl sysselsättning som undersysselsättning, emanerade nu en arbetarklass med anställning som enda inkomstkälla. Den nya arbetarklassen hade, till skillnad mot många i det agrara samhället, få möjligheter att dryga ut sin inkomst och blev därmed också mycket sårbar och begreppet arbetslöshet intar den socioekonomiska scenen.²⁵⁹

9.2 Motiven bakom lösdriivarlagen

Enligt 1948 års lösdriiveriutredning kan lösdriivarlagen karakteriseras som en preventionslagstiftning med syfte att förebygga brottslig verksamhet och annan asocialitet.²⁶⁰ 1882 års kommitté gav i ett betänkande staten rätt att i förebyggande syfte ingripa mot en person som genom sina handlingar eller underlåtanden gjorde det sannolikt att han ”icke aktar andras rätt”.²⁶¹ Till dessa handlingar och underlåtanden räknades enligt motiven:

”att någon stryker kring landet utan loflig afsigt och utan kända utvägar att på tillåtligt sätt finna sin bergning eller att någon uppenbarligen för ett vanartadt lefnadssätt och underlåter att efter förmåga genom arbete förskaffa sig nödig utkomst eller att någon såsom ett yrke öfvar betleri”.²⁶²

Kommittén menade att lättja, tiggeri och ett vanartigt beteende fostrade en böjelse för brott och grundade sin rätt att vidta preventiva åtgärder på en slags säkerhetsprincip. Allmän ordning och enskild rätt fick inte kränkas men den tillade samtidigt, med enligt Wallentin

---

²⁵⁷ Eklund, 1974, s 213.

²⁵⁸ Berggren och Nilsson, 1965, s 177.

²⁵⁹ Magnusson, Lars, Den svenska arbetslösheten i ett längre perspektiv, 2000, s 33.

²⁶⁰ SOU 1949:4, s 57.

²⁶¹ Underdånigt förslag till förordning angående lösdriiveri, 1882, s 30.

²⁶² Ibid.

tydliga liberalistiska drag²⁶³, att det krävdes varsamhet och omsorg för att avgöra var denna preventiva gräns gick så att inte lagen kränkte den enskildes rättigheter. Kommittén ger inte uttryck för någon tveksamhet över behovet av en lösdrivarlagstiftning. Den ansåg snarare att vissa människor var födda med en disposition att bli lösdrivare. Därför krävdes även fortsättningsvis en tvingande lagstiftning eftersom det annars fanns en risk att lösdrivaren blev en belastning för församlingen om denne fick för stor frihet.²⁶⁴ Här menar Wallentin att de kommitterade istället ger uttryck för tydliga konservativa värderingar.²⁶⁵ Lagstiftarens syn på lösdrivaren avslöjas i kommitténs resonemang kring de s.k. stationära lösdrivarna:

”Men äfven om en och annan af dessa olycklige, till följd af den dåsigheit och slapphet, som icke sällan är för dem utmärkande, icke vore för samhällets säkerhet vådlig, så störa de dock genom sitt uppträdande ofta nog den allmänna ordningen och trefnad”²⁶⁶

De kommitterade ansåg att eftersom det inte alltid gick att veta i förväg vem som endast störde den allmänna ordningen och vem som faktiskt skulle kunna vara samhällsfarlig behövdes medel för att preventivt träda in och korrigera ett oönskat beteende.²⁶⁷

9.3 En fullmaktslag för stationära och vagabonderande lösdrivare

Lösdrivarlagen var inte tvingande utan utgjorde en s.k. fullmaktslag där myndigheterna gavs befogenhet att vidta åtgärder mot den som enligt lagen betecknades som lösdrivare.²⁶⁸ Enligt 1 § första stycket fick den som ”sysslolös stryker omkring från ort till annan utan medel till sitt uppehälle” behandlas som *vagabonderande* lösdrivare om inte omständigheterna visade att denne sökte arbete.²⁶⁹ Enligt 1 § andra stycket fick den som ”utan att ega medel till sitt uppehälle, underlåter att efter förmåga söka ärligen försörja sig och tillika förer ett sådant lefnadssätt, att våda deraf uppstår för allmän säkerhet, ordning eller sedlighet” behandlas som *stationär* lösdrivare.²⁷⁰ Lösdrivarlagen var en klasslag eftersom endast den som var medellös straffades.²⁷¹ Den lösdrivare som kom i ”förändrade villkor”, genom t.ex. arv, kunde frigges.²⁷² Den som motsvarade beskrivningen av en lösdrivare kunde anhållas, tvingas till förhör och bli

²⁶³ Wallentin: Lösdriveri och industrialism: om lösdriverifrågan i Sverige 1885- 1940, 1989, s 8.

²⁶⁴ Underdånigt förslag till förordning angående lösdrifveri, 1882, s 30 ff.

²⁶⁵ Wallentin, 1989, s 9.

²⁶⁶ Underdånigt förslag till förordning angående lösdrifveri, 1882, s 33.

²⁶⁷ Ibid. (Angående stationära lösdrivare se nedan).

²⁶⁸ SOU 1949:4, s 50.

²⁶⁹ SFS 1885:27, 1 § 1 mom.

²⁷⁰ SFS 1885:27, 1 § 2 mom.

²⁷¹ SOU 1949:4, bilaga 1, s 1.

²⁷² SFS 1885:27, 13 §.

meddelad en varning enligt 2 §. Förfarandet trappades upp, enligt 3 §, såtillvida att den som inom två år redan fått en varning, eller fått tvångsarbete för lösdriveri, riskerade häktning efter förhör och skickades därefter till KB för ytterligare förhör. Om den häktade ansågs skyldig för lösdriveri kunde denne dömas till tvångsarbete på mellan en månad upp till ett år.²⁷³ Så småningom tillkom även ytterligare en möjlighet, en muntlig varning som egentligen inte medförde någon påföljd. Wallentin anser att denna typ av varning är ett exempel på det faktum att lösdrivarlagen inte var en tvingande lagstiftning.²⁷⁴ Godtycklighet i lagen, och tolkningen av rekvisitetet *må*, innebar ett stort mått av osäkerhet för den enskilde. Det blev alltid upp till myndigheten att bestämma hur denne skulle gå tillväga i en viss situation.²⁷⁵ Varningsförfarandet är ett utmärkt exempel på den repressiva traditionen där samhället reagerade med repressalier på ett socialt problem och där både straffen och åtgärderna trappades upp vid upprepade brott mot reglerna.²⁷⁶

9.4 Den dagliga disciplinens generalklausul

Enligt Wallentin var en lösdrivare i moderna termer en medellös, arbetslös individ som inte ”stod till arbetsmarknadens förfogande” och antingen saknade fast bostad eller hade ett specifikt beteende som ansågs störande eller hotfullt. Lösdrivaren straffades för att denne inte uppfyllde sin självförsörjningsplikt utan godtagbara skäl. Wallentin menar att man i realiteten bara hade uteslutit lagens krav på laga försvar och behållit lösdriveribegreppet till stor del oförändrad. Samma kritik som riktats mot försvarslöshetsbestämmelserna kunde även riktas mot lösdrivarlagen; att ofrivilligt arbetslösa straffades.²⁷⁷ Söderblom ser lagen som ”den dagliga disciplinens generalklausul” där det räcker att samhället ser en fattig arbetslös som ett hot för att vidta åtgärder.²⁷⁸ Maktstrukturen känner vi igen från Foucaults beskrivning av tvångsarbetsanstalten; lösdrivaren berövades sin frihet i ett administrativt förfarande där polisen och länsstyrelsen inkapslade individen i en myndighetsutövning utan formell domstolsprövning.²⁷⁹ Enligt Edman utmärktes definitionen av en lösdrivare genom ett cirkelresonemang där ”stor möda lades ned för att bevisa lösdrivarens samhällsfarlighet för att

---

²⁷³ SFS 1885:27, 2 och 3 §§.

²⁷⁴ Wallentin, 1989, s 13.

²⁷⁵ Söderblom, Tomas, Horan och batongen: prostitution och repression i folkhemmet, 1992, s 170.

²⁷⁶ Holgersson, 1988, s 98 f. Se kapitel 2.2 om repressiva rättsregler

²⁷⁷ Wallentin, 1989, s 9 och 11.

²⁷⁸ Söderblom, 1992, s 169.

²⁷⁹ Foucault, 1992, s 49 ff; *ibid.* s 170.

sedan uppställa samhällsfarlighet som det främsta kriteriet på lösdriveri”.²⁸⁰

9.5 Vem var lösdrivaren?

Enligt 1948 års lösdriveriutredning var bakgrunden till ingripande enligt lösdrivarlagen mer enhetlig beträffande kvinnor än män eftersom den huvudsakliga anledningen till åtgärder mot kvinnor var prostitution.²⁸¹ Enligt 1882 års kommitté skulle lösdrivarlagen inbegripa ett stort antal prostituerade vars levnadssätt kunde anses ”förnärma den allmänna sedlighetskänslan”. Kommittén ansåg att det borde finnas möjligheter att ingripa ”i sedligt likasom i sanitärt syfte.”²⁸² Söderblom understryker att den kvinna som inte skaffade fast tjänst samt försörjde sig på prostitution betraktades som en lösdrivare i lagens mening. Deltidsanställning och kortare ströarbeten ansågs inte som en tillräcklig garanti för att slippa åtgärder om dessa löner inte räckte för kvinnans försörjning.²⁸³ Enligt 1948 års utredning var den typiske manlige lösdrivaren ofta en luffare och gårdfarihandlare med eller utan ett kringstrykande beteende, inte sällan någon som blivit misstänkt för brott men som släppts i brist på bevisning. Det kunde även vara så att personen begått ett mindre brott men att polismyndigheten ansett det lämpligare att tillämpa lösdrivarlagen. Lösdriveriutredningen menade att det kunde antas ligga samma problematik bakom såväl brotten som lösdriveriförseelserna.²⁸⁴

En av tankarna bakom lösdrivarlagen var att hederliga arbetslösa skulle slippa tvångsarbete och att kontrollen skulle inriktas på dem som kunde anses farliga för andras intressen. Istället ökade andelen icke straffade som dömdes till tvångsarbete.²⁸⁵ Det är ytterst anmärkningsvärt att lösdriveriutredningen inte ansåg tvångsarbetet som ett straff utan som en ren ”politirättslig säkerhetsåtgärd”.²⁸⁶ Enligt Söderblom utbrister en före detta vakt på en tvångsarbetsanstalt:

”Många gånger då jag gick vakt tänkte jag: Gode Gud vad gör vi varför straffa vi dessa människor så omänskligt hårt? Det sägs visserligen, att man inte skall draga likhetstecken mellan tvångsarbete och straff. Det är bara ett jonglerande med ord. Tvångsarbete, som det nu är organiserat, är inte annat än straff. Låt oss avskaffa detta straff!”²⁸⁷

---

²⁸⁰ Edman, Johan, 'Lösdrivarlagen och den samhällsfarliga lättjan', Villkorandets politik: fattigdomens premisser och samhällets åtgärder - då och nu, 2008, s 140.

²⁸¹ SOU 1949:4, s 93.

²⁸² Underdånigt förslag till förordning angående lösdrifveri, 1882, s 34, alla tre citat s 34.

²⁸³ Söderblom, 1992, s 20.

²⁸⁴ SOU 1949:4, s 95 ff.

²⁸⁵ Frick, Willy: Strukturomvandling och social utslagning, 1982, s 11 f.

²⁸⁶ SOU 1949:4, s 58.

²⁸⁷ Intervju i svensk damtidning nr 39, 1936-09-26, s 22. Citerad i Söderblom, 1992, s 59.

1885 års lösdrivarlag var livaktig till 1965 men ersattes av en likartad lag om allmänfarlig asocialitet som kom att gälla ända fram till 1982.²⁸⁸

10 Teorier om arbete och arbetslöshet

10.1 Arbetslinjen

10.1.1 Inledning

Genom historien har olika politiska strider och kompromisser kommit att påverka formerna för världsfärdsstaten och dess institutioner. Därför har också betydelsen av arbetslinjen skiftat från kontroll och disciplinering till en mer aktiv arbetsmarknadspolitik, där betoningen på arbete som skyldighet mer och mer har utbyts till arbete som rättighet.²⁸⁹ Den etablerade definitionen av arbetslinjen i vår tid går ut på att samhället skall hjälpa den arbetslöse genom en statlig arbetsmarknadspolitik och olika aktiva åtgärder. Junestav anser dock att arbetslinjen rymmer politiska värderingar: Det är viktigt att förhindra utanförskap och göra alla delaktiga i samhället men det handlar också om att *”var och en skall göra rätt för sig”*.²⁹⁰ Junestav delar upp arbetslinjen i tre olika perspektiv, disciplineringsperspektivet, uppfostringsperspektivet samt rättighetsperspektivet, vilka jag kort skall behandla i detta kapitel.

10.1.2 Disciplineringsperspektivet

Disciplineringsperspektivet utmärks av ett disciplinerande förfaringssätt och en maktutövning med syfte att korrigera beteenden mot en ökad normalisering.²⁹¹ Inom perspektivet betonas den enskildes ansvar för sin egen, och eventuell familjs, försörjning samt dennes skyldigheter inför samhället. Junestav menar att en grundläggande tanke inom perspektivet är att samhället har rätt att avkräva motprestation för att den enskilde skall få hjälp, inte sällan med någon form av bestraffning för den individ som inte klarar av att försörja sig.²⁹² Statens ingripande bör endast ske genom att erbjuda arbete, inte penningunderstöd. Syftet från statens sida kan

---

²⁸⁸ Edman, 2008, s 132.

²⁸⁹ Junestav, Malin: Arbetslinjer i svensk socialpolitisk debatt och lagstiftning 1930-2001, 2004, s 13 f.

²⁹⁰ Junestav, 2004, s 19.

²⁹¹ Nilsson, Roddy, 2003, s 26.

²⁹² Junestav, 2004, s 21 f; Junestav, 2008 s 99.

vara ett sätt att kontrollera arbetsviljan, från den enskildes synvinkel ses arbetet som ett krav på motprestation för understödet. Inom denna aspekt av arbetslinjen kan vi placera de patriarkaliska och arbetsmoraliska idéerna samt den repressiva traditionen, alla viktiga idériktningar för att tolka de gamla legostadgorna och lösdriagarlagstiftningen. Den arbetsmoraliska traditionen betonar vikten av att individen tar eget ansvar. Här har den enskilde en självförsörjningsplikt som ofta kombineras med arbetstvång och olika moralbud med redovisningskrav inför andra, oftast uppåt i samhällshierarkin.²⁹³ Vid tillämpandet av den disciplinära linjen upplever den enskilde ett starkt obehag av att söka hjälp från det allmänna. Individen kommer därför med största sannolikhet att välja att klara sig själv, eftersom det blir det alternativ som förefaller minst obehagligt.²⁹⁴

10.1.3 Självhjälps- och uppfostringsperspektivet

Självhjälpsperspektivet lägger ett större ansvar på samhället än disciplineringsperspektivet. Inom detta perspektiv faller bland annat principen om individens ansvar. Insatser för den arbetslöse är viktiga samtidigt som ett bakomliggande syfte är att individen skall fostras till att bli självförsörjande. Denna självhjälpstanke var enligt Junestav central i den så kallade sociala frågan och de nya system som växte fram under slutet av 1800-talet. Självhjälp i kombination med upplysning skulle lyfta de fattiga ur deras misär; deras viljor skulle formas och förmågan förbättras så att eget arbete sågs som ett bättre alternativ än fattigvård med passivt utbetalande av kontanta bidrag. Nyheten med en frivillig arbetslöshetsförsäkring skulle medföra att arbetaren skulle slippa underkastas fattigvården. Junestav vill däremot inte enbart placera socialförsäkringspolitiken inom självhjälpsperspektivet utan även i rättighetsperspektivet.²⁹⁵

Den puritanska traditionen har sina rötter i en kristen protestantisk rörelse i England och kännetecknas av sin strängt moraliska syn och kamp för renhet. Baptismen, och genom den nykterhetsrörelsen, har påverkats av pietismen. Ett framträdande drag är att en medlem som inte lever enligt reglerna kan uteslutas, efter varning, genom ett beslut av församlingen. Denna upptrappning av straff som sker från varning till tvångsåtgärder finner vi bland annat i

---

²⁹³ Junestav, 2004 s 21 f.

²⁹⁴ Junestav, 2008 s 99.

²⁹⁵ Junestav, 2004 s 23 f.

lösdrivarlagstiftningen.²⁹⁶

10.1.4 Rättighetsperspektivet

Enligt Junestav definierar flera forskare välfärdsstaten utifrån ett rättighetsperspektiv där sociala rättigheter också innefattar arbetsmarknadspolitik. Arbetslinjen kan då ses som ett sätt att säkra medborgarens sociala rättigheter och öka den enskildes livsmöjligheter genom ett deltagande i lönearbete.²⁹⁷ I FN:s deklaration om de mänskliga rättigheterna står det i den svenska översättningen av artikel 23 att ”envar har rätt till arbete”²⁹⁸ och 3 kapitlet 2 § 2 mom. Socialtjänstlagen föreskriver att socialnämnden skall främja den enskildes rätt till arbete i sin verksamhet. Denna rätt är, som de flesta säkerligen är medvetna om, inte ovillkorlig utan skall mer ses som en skyldighet för staten att företa åtgärder med syfte att avskaffa arbetslösheten.²⁹⁹ Junestav menar att arbetslinjen fått olika innebörd beroende på vem som åberopat principen och därmed även fyllt den med innehåll. Enligt Junestav formulerades den socialistiska grundsatsen om rätten till arbete redan 1848 och har sedan dess varit en viktig del av arbetarrörelsens program där staten sågs som ansvarig för medborgarens möjligheter att försörja sig. Junestav menar att tolkningen av begreppet arbetslinje kan vara så flerbottnad att rätten till arbete kan förvandlas till ett tvång.³⁰⁰

11 Analys

11.1 Historiska skärvor

Inledningsvis citerar jag Roddy Nilsson som menar att en del av historikerns arbete är att försöka se nutiden med andra ögon än dess egna. Jag har i föreliggande arbete presenterat en rättshistorisk syn på den försvarslöse genom åren i såväl lagstiftning som den politiska diskussionen. Jag har även försökt ge en bakgrundsbild till uppkomsten av tukthus, till stor del med hjälp av teorier formulerade av Foucault och Spierenburg. Under arbetets gång har

---

²⁹⁶ Holgersson, 1988, s 98f.

²⁹⁷ Junestav, 2004, s 25.

²⁹⁸ <http://www.ohchr.org/EN/UDHR/Pages/Language.aspx?LangID=swd> (hämtad 2011-09-24)

²⁹⁹ http://www.humanrights.gov.se/extra/pod/?id=7&module_instance=3&action=pod_show (hämtad 2011-09-24)

³⁰⁰ Junestav, 2004, s 27.

jag funnit vissa historiska skärvor och jag skall i detta kapitel försöka identifiera dessa skärvor och med hjälp av dem se nutiden med förflutenhetens ögon; jag ämnar låta dåtid möta nutid.

En skärva jag anser har fastnat vid nuet är uppdelningen i *värdiga* och *ovärdiga fattiga*. Efter reformationen, och till viss del även tidigare än så, har vi sett den ovärdiga och arbetsföra underklassen med oblida ögon. Den enda hjälp som utan motprestation skulle utgå till den fattige var om denne var oförmögen att utföra arbete.³⁰¹

Var arbete ett sätt att kontrollera underklassen? Jag anser att den frågan kan besvaras jakande. Redan i de äldsta bestämmelserna om tjänstetvång var arbete ett sätt att *kontrollera underklassen*. Vid denna tid var rädslan för det okända stor och samhället utgjordes av små enheter där den som vägrade ta tjänst ställdes utanför gemenskapen för att tvingas till lydnad. Under den merkantilistiska eran var det viktigt att kontrollera den fattiga befolkningen så att arbetskraften kunde utnyttjas på ett effektivt sätt. Tjänstetvånget blev ett medel att utnyttja alla undersåtar i den viktiga produktionen och underklassen värderades ur en nyttosynpunkt där staten ville maximera sin förtjänst. Detta skedde antingen genom att försvarslösa placerades som tjänstehjon hos husbönder eller på andra sätt tvingades till arbete. Genom att binda egendomslösa till en husbonde och begränsa rätten till geografisk rörlighet trodde man sig också förhindra att underklassen skulle göra uppror. Ett patriarkaliskt uppbyggt samhälle vidmakthöll de egendomslösas beroendeställning till husbonden och den fattige tvingades därför kvar i sin samhällsställning utan medel att kunna ta sig ur sin situation.³⁰²

Kontrollen var också ett sätt att utöva en *uppfostande maktutövning*. Eftersom fattigdom länge sågs som en moralisk defekt, där underklassen själv var orsak till sin situation, behövde de egendomslösa fostras till arbete och att bli självförsörjande. Makthavarna reagerade med sanktionsmedel och vedergällning på sociala problem som arbetslöshet och fattigdom; arbetskravet kvarstod oavsett om det fanns arbete eller inte.³⁰³

Ännu en skärva jag anser har förts med in i nuet härstammar från konceptet med *tukthus* och *tvångsarbete*. Enligt Foucault var tvångsarbetsinrättningarna under lång tid ett sätt att dölja den sociala misären, det var till slut inte längre den ekonomiska vinsten som var det viktiga med anstalterna utan den moraliska legitimitet som konceptet med arbete medförde.³⁰⁴

---

³⁰¹ Se kapitel 3.1;

³⁰² Se *ibid.*

³⁰³ Se Sjögren, 1997, s 21 f; Olofsson, 1996, s 36 f; Foucault, 1992, 66 ff; Geremek, 1991, s 248.

³⁰⁴ Se kapitel 4.1

Ett viktigt moralbud var enligt Luther ”Om någon icke vill arbeta, så skall han icke heller äta”.³⁰⁵ Denna devis innebär att i princip *alla skall göra rätt för sig* och inte leva på någon annans bekostnad. Skärvan har sedan följt med in i nutiden genom begreppet arbetslinjen, som används relativt frekvent i politiska sammanhang. Inom denna skärva ryms ett allmänt arbetskrav samt de båda principerna om individens ansvar och självförsörjningsplikten.

11.2 Ovärdiga fattiga och nutida aktiveringspolitik

Finns det utrymme för den som inte vill arbeta? I dagens samhälle tvingas ingen arbeta mot sin vilja men det är få förunnat att klara sig utan inkomst eller kontantbidrag och arbetslösa som behöver hjälp av samhället måste också underkasta sig många arbetspolitiska regleringar.

Enligt Johansson har Sverige en lång tradition av olika arbetsmarknadspolitiska åtgärder som lägger betoningen på arbete som en fundamental förutsättning för att få ta del av ekonomiska ersättningar. Trots att det finns långt färre arbeten än antalet arbetssökande har ett allt starkare fokus lagts på de arbetslösas sökbeteenden. Vi har också alltmer kommit att betona arbetslinjen, den arbetslöses skyldigheter mot staten och betydelsen av piskor istället för morötter inom arbetsmarknadspolitiken.³⁰⁶ Enligt Ulmestig kan denna aktiveringsprocess även ses som en återgång till ett moraliserande och repressivt fattigvårdssystem. Där arbete tidigare setts som en rättighet har det återigen blivit en skyldighet och de socialbidragstagare som är arbetsföra skall vara beredda att arbeta som motprestation.³⁰⁷ Enligt en rapport från Institutet för arbetsmarknadspolitisk utvärdering har det blivit vanligare med aktiveringskrav på socialbidragstagare. Ett av syftena med kravet är att socialbidragstagarna skall sortera sig själva så att bara de som är verkligt hjälpbehövande skall finnas kvar som bidragstagare.³⁰⁸ Än idag har vi alltså en särskiljning mellan *värdiga* och *ovärdiga fattiga*.

Ulmestig menar att det finns studier som visar att aktiveringskravet kan verka i både exkluderande och inkluderande riktning. En positiv följd av aktiveringskravet kan vara att individen sätts i centrum och att arbetslösa ges möjlighet att påverka sin situation men en viktig negativ följd kan bli en stigmatisering av arbetslöshet och att marginaliserade grupper

---

³⁰⁵ Dr Martin Luthers Lilla Katekes, 1878, s 60.

³⁰⁶ Johansson, Håkan: aktiveringspolitik i nordiskt perspektiv, 2006, s 3 ff samt 10 f. Denna rapport tillkom innan jobb- och utvecklingsgarantin och baserar sig på den så kallade aktivitetsgarantin. Den information jag har använt mig av är däremot giltig för båda programmen.

³⁰⁷ Ulmestig, På gränsen till fattigvård? En studie om arbetsmarknadspolitik och socialbidrag, 2007, s 46f.

³⁰⁸ Effekter av aktiveringskrav på socialbidragstagare i Stockholms stadsdelar, Rapport 2008:28, s 4 f.

ändå får små möjligheter att bryta sitt utanförskap genom de aktiveringsprogram som erbjuds.³⁰⁹ Enligt Giertz har de flesta kommuner krav på att arbetsföra socialbidragstagare aktivt skall söka arbeten och redovisa antalet sökta arbeten för att få ta del av kontantbidraget. Giertz menar att tillämpningen av reglerna kan variera från släpphänt till rigorös, något som försvårar förutsägbarheten av de olika bestämmelserna. Det finns inte många analyser av hur aktiveringskravet påverkar socialbidragstagandet och en återgång i arbete.³¹⁰ De få studier som finns kan inte visa några effekter av aktiveringen och Ulmestig hänvisar till forskning som istället betonar betydelsen av lediga arbeten för att insatserna skall bli effektiva.³¹¹

Enligt Arbetsmarknadsrapport 2011 visar studier på positiva effekter när långtidsarbetslösa får utökade förmedlingsinsatser. För de korttidsarbetslösa *kan* det möjligtvis öka återgången till arbete ”kanske i synnerhet om de kombineras med kontroll”.³¹² Detta resonemang är inte tillräckligt för att föra en diskussion kring behovet av piska, speciellt eftersom vi varken har en egen tillfredsställande forskning kring fenomenet och speciellt inte baserat på ett *kanske*.

11.3 Arbetspolitik med makt och kontroll

Är arbete fortfarande ett sätt att kontrollera underklassen? I dagens mångfacetterade samhälle, där större delen av befolkningen försörjer sig genom lönearbete, anser jag att kontrollen av underklassen har utvidgats till att beröra fler. Jag menar dessutom att vi fortfarande har kvar ett stort mått av *kontroll* i vårt synsätt på arbetslösa och hur arbetssökandet bör ske.

Enligt Vikström och Forslund har vissa moderna arbetspolitiska program till största delen i uppgift att kontrollera den arbetslöses vilja att ”stå till arbetsmarknadens förfogande”³¹³. Här är det inte innehållet i själva programmet eller behandlingseffekten som är det viktiga utan det faktum att programmen lägger beslag på den arbetssökandes tid. Det är till och med önskvärt med ett mindre attraktivt program så att den arbetslöse som värderar sin fritid högt skall intensifiera sitt arbetssökande.³¹⁴ Här ser jag ett tydligt inslag av hur myndighetsutövaren använder sig av ett *disciplinerande* tillvägagångssätt för att genom *makt* korrigera ett oönskat beteende. Trots att den arbetssökande erbjuds kontantersättning och att samhällets ingripande

---

³⁰⁹ Ulmestig, 2007, s 46 f.

³¹⁰ Giertz, Making the poor work: social assistance and activation programs in Sweden, Lund, 2004, s 157.

³¹¹ Ulmestig, 2007, s 47.

³¹² Arbetsmarknadsrapport 2011, Analys av hur arbetsmarknaden fungerar och Arbetsförmedlingens roll, s 7.

³¹³ Forslund, & Vikström, Arbetsmarknadspolitikens effekter på sysselsättning och arbetslöshet, 2011, s 16.

³¹⁴ Ibid.

sker genom ett anvisande av program i olika former, och inte ett ordinärt arbete, anser jag att en parallelldragning till disciplineringsperspektivet är befogad; syftet är att kontrollera arbetsviljan, det krävs en betydande motprestation av den arbetslöse och den arbetslöse riskerar att bli av med sin ersättning.³¹⁵

Vikström och Forslund menar att det kan vara svårt att avgöra när det är aktuellt att anvisa till ett program som testar en persons arbetsvilja. De håller dock för troligt att arbetsförmedlaren har tillräckliga kunskaper för att kunna göra en god bedömning.³¹⁶ Enligt min mening lämnar detta förfarande en öppning för en godtycklig bedömning där det finns risk att den arbetslöse känner sig kränkt och maktlös i ett system där denne tvingas till en meningslös sysselsättning.

Jag anser att det går att dra en parallell från vår nutida arbetslöshetslagstiftning till den *rättsosäkerhet* och risk för *godtycklighet* som uppstod i försvarslöshetsbestämmelserna genom att flera av begreppen inte preciserades. I likhet med när tolkningen låg hos KB, exempelvis av den respittid den tjänstlöse hade att söka arbete, finns det idag stor skillnad på hur anställda vid arbetsförmedlingen väljer att tolka de krav som ställs på varje arbetssökande eftersom reglerna inte är preciserade utan är upp till handläggaren att bestämma.

Enligt Ulmestig innebär ett vagt regelverk att arbetslösa blir beroende av arbetsförmedlarens, eller i vissa fall socialsekreterarens, egna gränssättningar. Ju mer flexibla gränserna är desto större blir beroendet av den som sätter gränserna.³¹⁷ Upprättandet av en individuell handlingsplan är ämnat att sätta individen i centrum men det kan samtidigt innebära att inte alla är lika inför lagen och att graden av förutsägbarhet försvinner. Individen har inget val mer än att följa de olika kraven.

Enligt 1846 års försvarslöshetsstadga var den som inte hade fast tjänst eller sysselsättning tvungen att underkasta sig andras godkännande och inskränkningar i sin frihet; den försvarslöse skulle hållas under uppsikt och fick inte lämna sin hemort utan resetillstånd.³¹⁸

En jämförelse med nutida regler, Lag (1997:238) om arbetslöshetsförsäkring 9 §, visar att det fortfarande finns ett betydande mått av inskränkningar i den arbetslöses frihet; Arbetslöshetsersättning utgår till den som är arbetsför och oförhindrad att åta sig arbete under minst tre

---

³¹⁵ Se kapitel 2.2 samt 10.

³¹⁶ Forslund, & Vikström, 2011, s 42.

³¹⁷ Ulmestig, 2007, s 64 f.

³¹⁸ SFS 1846:14, 1 kap: 1 och 3 §§

timmar varje arbetsdag och i medeltal minst 17 timmar i veckan. Kravet är att den arbetslöse inte avvisar erbjudet lämpligt arbete samt är aktivt arbetssökande.³¹⁹

Den arbetsmoraliska skärvan att *alla skall göra rätt för sig* sitter som en djupt inbäddad bjälke i vår nutida samhällssyn. Där det tidigare uppställdes ett krav på arbete för att inte räknas som försvarslös, ställer dagens arbetslöshetsbestämmelser ett långtgående krav på den arbetslöse att söka arbete och redovisa sökta arbeten till sin handläggare.

Enligt Johansson har omständigheten att det finns för många arbetssökande och för få arbeten medfört att ett starkare fokus hamnat på de arbetssökandes sök beteende. Även de sökande som har relativt små utsikter att få arbete söker arbete, inte för att få själva arbetet utan för att kunna försörja sig genom den ersättning de får.³²⁰

11.4 Arbetstvång inom jobb- och utvecklingsgarantin

En åtgärd som fått ett visst mått av uppmärksamhet är jobb- och utvecklingsgarantin, tidigare kallad aktiveringsgarantin. Garantin är den största av arbetsförmedlingens programinsatser med övergripande mål att långtidsarbetslösa skall föras tillbaka in på arbetsmarknaden, motverka utanförskapet samt öka sysselsättningen.³²¹ Programmet delas in i tre faser och det är speciellt fas 3 som har fått kritik både i media och av deltagarna själva.

Under fas 1 skall individens behov kartläggas och en intensivare jobbsökaraktivitet inledas. Aktiviteterna under fas 2 utgörs till största delen av arbetspraktik och arbetsträning. Fas 3 utgörs av en sysselsättning hos en s.k. anordnare vilket innebär att individen blir placerad på en arbetsplats motsvarande 100 %. Varje period hos en anordnare varar i maximalt två år och kan förlängas utan tidsbegränsning.³²² Som lämplig sysselsättning i fas tre räknas sådana arbetsuppgifter som normalt inte blir utförda eller som höjer kvaliteten på en arbetsplats.³²³

Avsaknaden av en tidsgräns skall göra det lättare att hitta ett lämpligt upplägg och samtidigt försvåra för den som vill arbeta utanför den reguljära arbetsmarknaden. Ett deltagande i

---

³¹⁹ Lag (1997:238) om arbetslöshetsförsäkring, 9 §.

³²⁰ Johansson, 2006, s 40 ff.

³²¹ Proposition 2006/07:89 Ytterligare reformer inom arbetsmarknadspolitiken, s 49 f.

³²² Jobb- och utvecklingsgarantin- en studie av sannolikheten att få jobb under programtiden, 2011, s 4 f.

³²³ Jobb och utvecklingsgarantin tredje fasen, Faktablad till arbetsgivare 2010, s 1.

garantin innebär att den arbetslöse måste stanna inom programmet för att få ersättning om denne inte lyckas komma in på den ordinarie arbetsmarknaden eller till exempel påbörjar studier. Det går heller inte att kvalificera sig, som tidigare varit fallet, till en ny period med ordinarie arbetslöshetsunderstöd genom ett deltagande i programmet.³²⁴

Jag anser att jobb- och utvecklingsgarantin kan ses som ett typexempel på hur grundsatsen om rätten till arbete har förvandlats till ett *arbetstvång*.³²⁵ Jag menar att vi kan dra en parallell till de tankegångar om den stora insparningen som Foucault har formulerat i sin bok *Vansinnets historia* under den klassiska epoken. Att en individ inom fas 3 inte skall utföra ett ordinärt arbete anser jag är ett klassiskt exempel på att arbetets kraft inte ligger i hur stor produktionen och nyttan är; det är tvärtom fortfarande så att dagens perspektiv på arbetslinjen bär spår av en moraliserande syn på arbete som en slags universell dunderhonung.³²⁶

Enligt 5 a § i förordningen (1996:1100) om aktivitetsstöd är den lägsta ersättningen till den individ som inte har någon arbetslöshetsförsäkring 223 kronor per dag, eller 320 kronor enligt 5 § samma förordning för den som har arbetslöshetsförsäkring, ersättningen till den som tar emot den arbetslöse är 225 kronor per dag.³²⁷ Med andra ord bär samhället stora kostnader för att hålla en person sysselsatt inom fas 3 och annordnaren ifråga får inte bara gratis arbetskraft utan även betalt för att ta emot den arbetslöse. Nog gäller Foucaults ord än idag:

”Eftersom lättjan hade blivit den absoluta formen av uppror skulle de sysslolösa tvingas att arbeta i den ändlösa frihet som arbete utan nytta och mening innebär”³²⁸

12 Avslutande reflektioner

Det råder väl knappast några tvivel om att den Lutherska devisen ”om någon icke vill arbeta, så skall han icke heller äta” gäller än idag. Trots all arbetslöshet ser vi fortfarande arbete som en slags undermedicin och det finns föga utrymme för den som avstår från att arbeta.

---

³²⁴ Johansson, 2006, s 10 ff., 44-51.

³²⁵ Se kapitel 10.1.4.

³²⁶ Se kapitel 4.1.

³²⁷ *Jobb och utvecklingsgarantin tredje fasen*, 2010, s 1.

³²⁸ Foucault, 1992, s 68.

En nutida tolkning av Luthers moralbud kompliceras dock av att Luther förutsatte att det skulle finnas arbete för alla och att innebörden av begreppet arbete inte var detsamma som det är nuförtiden. Enligt Luther hade varje människa sin uppgift vare sig det var i hemmet eller i samhället och detta faktum är svåröversatt till dagens förhållanden när de flesta utför ett lönearbete.³²⁹ Precis som tukthusen inte kan anses vara ett självklart resultat av enbart protestantiska tankegångar så är troligtvis inte den Lutherska arbetsmoralen så självklart skarp som vi i allmänhet tror idag. Oavsett om det har skett en *försvenskning* eller en *förvanskning* av Luthers arbetsmoral menar jag att den syn på arbete som många tror härrör enbart från Luther i själva verket kom till vid en slags syntes med det merkantilistiska nyttosynsättet.

Jag kan inte låta bli att undra vad som hade hänt om, det relativt sett mildare, förslaget från JK hade fått större uppmärksamhet och riksdagen byggt sina resonemang kring detta, istället för fattigvårdsbetänkandet. Hade vi fått en lagstiftning som var mer försonlig mot försvarslösa och i förlängningen dagens arbetslösa? Att arbetslöshet utgör ett socialt problem än idag, med stora kostnader för samhället, är ett faktiskt och verkligt existerande problem. Vi bör dock vara medvetna om att de lösningar vi tror är de enda riktiga oftast är konstruktioner som är skapade av hur makthavaren väljer att se på fenomenet; konstruktioner som ofta bygger på den historiska kontexten. Därför är det viktigt att utvärdera de historiska skärvorna för det är då, och kanske endast då, vi kan få en förståelse för det lagstiftningsarbete vi bedriver idag.

---

³²⁹ Se kapitel 2.3

Litteratur- och källförteckning

Källor

Offentligt tryck

Lagstiftning

Birgers Magnussons stadga från 1303 som finns i:

J G Liljegren, Svenskt Diplomatarium, band II, 1837, nr. 1384.

Mandat till rikets innebyggare om legodrängar och deras löner, husmän, guldsmeders arbete och kronans mynt, 1540. Konung Gustaf den förstes registratur, Stockholm, 1861-1916.

(Mandat till rikets innebyggare, Stockholm, 1540)

Kongl. May:tz Stadga och Påbudh, Om Tjänstefolck och Legojon. Datum Stockholm den 30 augusti, åhr 1664., [s.n.], [s.l.], 1664. (1664 års legohjonsstadga)

Kongl. May:tz Stadga och Förordning, Angående Tienstefolck och Legohion, sampt åtskillige härtills där wid förelupne Miszbruuk och Oordningar; Gifwen Stockholm den 23 Novembris Åhr 1686., Stockholm, Tryckt hoos Niclas Wankijf, Kongl. Booktryckare., 1686

(1686 års legohjonsstadga)

Kongl. May:tz Förnyade Stadga Och Förordning, Huru med Tiggiare och Fattige som rätt Allmoso behöfwa, så och med Landzstrykare och Lättingar, förhållas skal. Daterad Stockholm den 21 October 1698., Stockholm, Tryckt uti Kongl. Booktr. hoos Sal. Wankifs Änckia., 1698.

Kongl. Maj:tz Förnyade Stadga Och Förordning, Angående Tienstefolck och Legohion.

Gifwen Stockholm i Rådkammaren den 6. Augusti 1723., Stockholm, uti Kongl.

Boktryckeriet uplagdt, Hos Johan Henr. Werner, Directeur öfwer alla Boktryckerien i Riket, 1723. (1723 års Legohjonsstadga)

Kongl. Maj:ts Förnyade Stadga Och Förordning, Angående Tienstefolck och Legohion.

Gifwen Stockholm i Råd-Cammaren then 21. Augusti 1739., Stockholm, Tryckt uti thet

Kongl. Tryckeriet Hos Directeuren Pet. Momma., 1739. (1739 års Legohjonsstadga)

Kongl. Maj:ts Nådiga Stadga Om Wärfning och Manskaps legande til Krigstjenst. Gifwen Stockholms Slott den 7 April 1802., Stockholm, Tryckt i Kongl. Tryckeriet, 1802.

(1802 års värvningsstadga)

Kongl. maj:ts nådiga Förordning Om Allmänna Arbetsställen för Swea- och Götha-Riken, samt Stor-Förstendömet Finnland; Gifwen Carlsruhe Slott den 27 februrarii 1804., Stockholm, tryckt i Kongl. tryckeriet, 1804. (1804 års förordning om allmänna arbetsställen).

Kongl. Maj:ts nådiga lego-stadga för husbönder och tjenstehjon. Gifwen Stockholms slott den 15 maji 1805., Stockholm, tryckt i Kongl. tryckeriet, 1805. (1805 års legostadga)

1809 års regeringsform; faksimilåtergivning av originalurkunden och första editionen i Kongl. Maj:ts förordningar 1809 jämte en undersökning om urkundens tillkomst/av Olof Jägerskiöld Ort/förlag/år Malmö : Utg., 1941. (1809 års regeringsform, faksimilåtergivning)

Kongl. Maj:ts nådiga förordning huru med försvarslöse personer förhållas bör; Gifwen Stockholms slott den 29 junii 1833., Stockholm, Kongl. boktryckeriet, 1833.

(1833 års försvarslöshetsförordning)

Kongl. Maj:ts Nådiga Stadga, angående försvarslöse och till allmänt arbete förfallne personer; Gifwen Stockholms Slott den 29 Maj 1846. (SFS 1846:14)

Kongl. Maj:ts nådiga Kungörelse, angående wisa ändringar uti och tillägg till Kongl. Maj:ts Nådiga Stadga angående försvarlösa och till allmänt arbete förfallna personer den 29 Maj 1846. Gifwen Stockholms Slott den 13 Juli 1853. (SFS 1853:36)

Lag (1885:27) angående lösdrivares behandling. (SFS 1885:27)

Universal Declaration of Human Rights i Svensk översättning.

<http://www.ohchr.org/EN/UDHR/Pages/Language.aspx?LangID=swd> (hämtad 2011-09-24)

Lag (1997:238) om arbetslöshetsförsäkring

Betänkande, propositioner, utlåtanden och utredningar

Betänkande, i anledning af väckta frågor om ändringar och rättelser eller tillägg, så väl uti Kongl. Maj:ts Nådiga Lego-stadga för Husbönder och Tjenstehjon, den 15 Maji 1805, som uti Kongl. Maj:ts Nådiga kungörelse, angående flyttningstiden för Tjenstehjon, den 22 April 1819. (L & ABEU utl nr 54 Bihang till RD 1829 prot 7 saml 2 avd.)

Underdånigt betänkande med dertill hörande handlingar angående fattigvården i riket utom Stockholms stad jemte dermed sammanhang egande ämnen., N&S, Stockholm, 1839.
(1839 års fattigvårdsbetänkande)

Betänkande, i anledning af väckte motioner om ändringar af Författningarne, rörande laga försvar och lösdrifveriet, samt om inrättning af frivilliga arbetshus och tvångs-arbetshus, m.m. (L & ABEU utl nr 56, Bih. Till R. St. Prot. 1840 och 1841, 7 saml. 2 Afd.)

SOU 1923:2 Spannmålsmarknadssakkunniga, Spannmålsmarknadssakkunnigas betänkande den 16 januari 1923., Stockholm, 1923. (SOU 1923:2).

Underdånigt förslag till förordning angående lösdrifveri m. m., Göteborg, 1882.
(Underdånigt förslag till förordning angående lösdrifveri, 1882)

1948 års lösdriveriutredning, Utredning med förslag om lösdriveriutredningens upphävande m.m., Stockholm, 1949. (SOU 1949:4)

Prop. 2006/07:89 Ytterligare reformer inom arbetsmarknadspolitiken m.m.

Riksens Ständers Justitiä-Ombudsmans Embets-Berättelse, för år 1813, Bihang till Riks-Stånd. Prot. 1815 Del 1.

Riksdagstryck

Bihang till samtliga riks-ståndens protocoll, innehållande de handlingar, hvilka till riks-stånden blifvit aflemnade, såsom konungens nådiga propositioner, riksens ständers utskotts betänkanden och förklaringar, samt riks-ståndens protocolls: utdrag, vid urtima riksdagen i Stockholm 1815. Del 1. 1815-1816., Stockholm, 1813-1816.

Bihang till samtliga riks-ståndens protocoll, innehållande de handlingar, hvilka till riks-stånden blifvit aflemnade, såsom konungens nådiga propositioner, riksens ständers utskotts betänkanden och förklaringar, samt riks-ståndens protocolls: utdrag vid urtima riksdagen i Stockholm 1823. Stockholm, tryckt hos Elmén och Granberg, J.P. Lindhs enka, F.B. Nestius, Z. Hæggström, A.E. Ortman, samt å Ecksteinska och Marquardska boktryckerierne, 1823 och 1824. Första samlingen. Konungens nådiga propositioner. 1:sta bandet.

Bihang till samtliga riks-ståndens protocoll, innehållande de handlingar, hvilka till riks-stånden blifvit aflemnade, såsom konungens nådiga propositioner, riksens ständers utskotts betänkanden och förklaringar, samt riks-ståndens protocolls: utdrag vid urtima riksdagen i Stockholm 1823. Stockholm, tryckt hos Elmén och Granberg, J.P. Lindhs enka, F.B. Nestius, Z. Hæggström, A.E. Ortman, samt å Ecksteinska och Marquardska boktryckerierne, 1823 och 1824. Bihang till samtliga riks-ståndens protocoll, vid lagtima riksdagen i Stockholm år 1823. Tionde samlingen, innehållande riksens ständers expeditions-utskotts memorial, med riks-ståndens deröfver fattade beslut, och riksens ständers : underdåniga skrifvelser till kongl. maj:t, jemte riksdags-beslutet. Andra bandets andra afdelning. Stockholm, 1824, Elmén och Granbergs tryckeri.

Bihang till samtliga riks-ståndens protocoll, vid lagtima riksdagen i Stockholm åren 1828 och 1829. Sjunde samlingen, andra afdelningen, innehållande lag- samt allmänna besvärs- och oeconomie-utskottens gemensamma memorial, utlåtanden och betänkanden. Första häftet. (Stockholm, Elméns och Granbergs tryckeri, 1829.) Stockholm, 1829.

Protocoll hållne hos välloflige Borgare-Ståndet vid urtima riksdagen i Stockholm år 1817, Band I, A. Gadelius, Stockholm, 1817.

Protocoll hållna hos Högloflige Ridderskapet och Adeln, vid Lagtima Riksdagen i Stockholm, Åren 1828 och 1829, 40 Häftet. Stockholm, Tryckta hos Johan Hörberg, 1831.

Protocoll, hållna hos högvördiga preste-ståndet, vid lagtima riksdagen i Stockholm år 1828. Nionde bandet. Stockholm, hos P.A. Norstedt & söner, 1829. 572 s., Stockholm, 1829.

Protocoll, hållna hos vällofliga borgare-ståndet, vid lagtima riksdagen i Stockholm, åren 1828-29-30. Band 8, Stockholm, 1830.

Hederwärda bonde-ståndets protokoller wid lagtima riksdagen i Stockholm åren 1828 och 1829., Stockholm, Prot. 1, 1829-1832.

Protocoll hållna hos Högloflige Ridderskapet och Adeln, vid Lagtima Riksdagen i Stockholm, Åren 1840 och 1841, Tjugondefjerde Häftet, Hörbergiska Boktryckeriet, 1842.

Högvördige PRESTE-STÅNDETS Protokoll vid Lagtima Riksdagen i Stockholm År 1841. Andra Afdelningen. Femtonde bandet. Nordströmska Boktryckeriet, Stockholm, 1841.

Herderwärda Bonde-Ståndets Protocoller wid Lagtima Riksdagen i Stockholm åren 1840-1841. Tolfte Bandet. P. A. Norstedt & söner, Stockholm, 1841.

Protokoll hållna hos Vålloflige Borgare-Ståndet, vid lagtima riksdagen i Stockholm år 1841, sjunde bandet.

Litteratur

Tidsdokument

D.r Martin Luthers Lilla Katekes med kort utveckling, Av Konungen gillad och stadfäst 1878, ny upplaga, Abrahamsons tryckeri, Karlskrona 1977. (Dr Martin Luthers Lilla Katekes, 1878)

Nordisk familjebok: konversationslexikon och realencyklopedi innehållande upplysningar och förklaringar om märkvärdiga namn, föremål och begrepp, Stockholm, 1876-1899.

(Nordisk Familjebok, 1876-1899)

Meijer, Bernhard, Westrin, Theodor, Berg, Ruben G:son, Söderberg, Verner & Fahlstedt, Eugène (red.), Nordisk familjebok: konversationslexikon och realencyklopedi, Ny, rev. och rikt ill. uppl., Nordisk familjeboks förl., Stockholm, 1904-1926.

(Nordisk Familjebok, 1904-1926)

Post- och inrikes tidningar, Graphium Norstedts Media, Stockholm, 1836 och 1837.

Artiklar

Montgomery, Arthur, *Tjänstehjonsstadgan och äldre svensk arbetarpolitik*, Historisk tidskrift, Stockholm 1933.

Magnusson, Lars, *Den svenska arbetslösheten i ett längre perspektiv*, Ekonomisk Debatt, 2000, årgång 28, nr 1. www2.ne.su.se/ed/pdf/28-1-lm.pdf (hämtad 2012-01-14)

Bearbetningar

Bainton, Roland Herbert, *Luther: mannen som blev en epok*, Diakonistyrelsen, Stockholm, 1960.

Berggren, Håkan & Nilsson, Göran B., *Liberal socialpolitik 1853-1884: två studier*, Stockholm, 1965.

Björkman, Jan Olof, *Bonde och tjänstehjon: om social stratifiering i äldre mellansvensk agrarbygd*, Sociologiska inst.1974, Diss. Uppsala: Univ. Uppsala, 1974.

Carlsson, Sten & Rosén, Jerker, *Svensk historia. 2, Tiden efter 1718*, Esselte studium, Stockholm, 1980.

Edman, Johan, *'Lösdrivarlagen och den samhällsfarliga lättjan', Villkorandets politik: fattigdomens premisser och samhällets åtgärder - då och nu.*, 2008.

Eklund, Per, *Rätten i klasskampen: en studie i rättens funktioner*, Tiden, Diss. Uppsala : Univ., Stockholm, 1974.

Eriksson, Torsten, *Kriminalvård: idéer och experiment*, Oförändr. omtr., (Kriminalvårdsstyr.), Norrköping, 1995 (1967) Eriksson, Torsten, *Kriminalvård: idéer och experiment*, Oförändr. omtr., KVS (Kriminalvårdsstyr.), Norrköping, 1995[1967].

Foucault, Michel, *Vansinnets historia under den klassiska epoken*, [4 Uppl.], Arkiv, Stockholm, 1992.

- Frick, Willy, *Strukturomvandling och social utslagning: en analys av sambanden mellan social struktur och social missanpassning och utslagning under perioden 1860-1975*, Sociologiska inst., Umeå universitet, Umeå, 1982.
- Geremek, Bronislaw, *Den europeiska fattigdomens betydelse*, Ordfront, Stockholm, 1991.
- Grenholm, Carl-Henric, *Arbetets mening: en analys av sex teorier om arbetets syfte och värde*, 2:a tr., Univ., Uppsala, 1994 [1988].
- Grenholm, Carl-Henric, *Arbetets mål och värde: en analys av ideologiska uppfattningar hos LO, TCO och SAF i 1970-talets debatt om arbetsorganisation och datorisering*, Univ., Uppsala, 1987.
- Heckscher, Eli F., *Svenskt arbete och liv: Från medeltiden till nutiden*, Bonnier, Stockholm, 1957.
- Helgesson, Väinö, *'Kontroll av underklassen: försvarslöshetsfrågan 1825-53', Ideologi och socialpolitik i 1800-talets Sverige: fyra studier*, 1978.
- Harnesk, Börje, *Legofolk: drängar, pigor och bönder i 1700- och 1800-talens Sverige*, Univ., Diss. Umeå: Univ., Umeå, 1990.
- Holgersson, Leif, *Socialtjänst: en fråga om människosyn: en analys av socialvårdens värderingar från medeltiden fram till socialtjänstens lagar*, SoL, LVM, LVU samt LSPV, 5., rev. uppl., Tiden, Stockholm, 1988.
- Hydén, Håkan, *Rättens samhällsliga funktioner*, Studentlitteratur., Diss. Lund : Univ.,Lund, 1978.
- Häthén, Christian, *Stat och straff: rättshistoriska perspektiv*, Studentlitteratur, Lund, 2004.
- Inger, Göran, *Svensk rättshistoria*, 5., [utök.] uppl., Liber, Malmö, 2011.
- Johansson, Håkan, *Svensk aktiveringspolitik i nordiskt perspektiv*, Finansdepartementet, Regeringskansliet, Stockholm, 2006
- Johansson, Håkan, *I det sociala medborgarskapets skugga: rätten till socialbidrag under 1980- och 1990-talen*, Arkiv, Diss. Lund: Univ., 2001,Lund, 2001

Junestav, Malin, *Arbetslinjer i svensk socialpolitisk debatt och lagstiftning 1930-2001*, Acta Universitatis Upsaliensis, Diss. Uppsala: Uppsala universitet, 2004, Uppsala, 2004.

Junestav, Malin, *'Arbetslinjen i sociallagstiftningen: från nödhjälp till aktivitetsgaranti', Villkorandets politik: fattigdomens premisser och samhällets åtgärder - då och nu.*, 2008.

Kjellberg, Seppo, *Finländsk arbetsetik och Luthers kallelselära: en jämförande analys av finländska arbetsetiska teorier från 1980-talet och Martin Luthers kallelselära*, Diss. Åbo: Akad., 1994, Åbo, 1994.

Lange, Berndt, *Christoffer Isak Heurlin som politiker: från det politiska framträdandet vid 1827 års statsrevision till 1840-41 års riksdag*, Gleerup, Diss. Lund: Lunds univ., Lund, 1948.

Lindstedt, Gustaf, *Öfversikt af den svenska fattigvårdens historia intill Kung. förordningen angående fattigvården den 9 juni 1871.*, Stockholm, 1915.

Montgomery, Arthur, *Svensk socialpolitik under 1800-talet*, Kooperativa förb., Stockholm, 1934.

Nilsson, Roddy, *En välbyggd maskin, en mardröm för själen: det svenska fängelsesystemet under 1800-talet*, Lund Univ. Press, Diss. Lund : Univ.,Lund, 1999.

Nilsson, Roddy, *Kontroll, makt och omsorg: sociala problem och socialpolitik i Sverige 1780-1940*, Studentlitteratur, Lund, 2003.

Olofsson, Jonas, *Arbetslöshetsfrågan i historisk belysning: en diskussion om arbetslöshet och social politik i Sverige 1830-1920*, Lund Univ. Press, Diss. Lund: Univ., 1997,Lund, 1996.

Petersson, Birgit, *"Den farliga underklassen": studier i fattigdom och brottslighet i 1800-talets Sverige*, Univ., Diss. Umeå: Univ., Umeå, 1983.

Petersson Hjelm, Ann-Christine, *Fängelset som välfärdsbygge: tre studier om behandlingstanken i svensk fångvård*, Univ., Diss. Uppsala: Univ., 2002,Uppsala, 2002.

Pleijel, Hilding, *Hustavlans värld: kyrkligt folkliv i äldre tiders Sverige*, Verbum, Stockholm, 1970.

- Rudstedt, Gunnar, *Långholmen: spinnhuset och fängelset under två sekler*, Stockholm, 1972.
- Russell, Bertrand, *Västerlandets filosofi och dess samband med den politiska och sociala utvecklingen*, 7 utg., Natur och kultur, Stockholm, 1994.
- Silvén, Eva, *Tjänstehjonsstadgan 1805 och försvarslösheten*. Stockholm, 1972.
(Serie: Stencilserie/Arkivet för folkets historia, 99-0863846-7; 4)
- Sjögren, Mikael, *Fattigvård och folkuppfostran: liberal fattigvårdspolitik 1903-1918*, Carlsson, Diss. Umeå : Univ., Stockholm, 1997.
- Snare, Annika, *Work, war, prison, and welfare: control of the laboring poor in Sweden*, 2. ed., Institute of Criminology and Criminal law, Univ., Copenhagen, 1992.
- Spierenburg, Pieter (red.), *The Emergence of Carceral Institutions: Prisons, Galleys and Lunatic Asylums : 1550-1900*, Erasmus Univ., Rotterdam, 1984. (Spierenburg, 1984)
- Spierenburg, Pieter, *The Prison Experience: Disciplinary Institutions and Their Inmates in Early Modern Europe*, Rutgers Univ. Press, New Brunswick, 1991. (Spierenburg, 1991)
- Söderblom, Tomas, *Horan och batongen: prostitution och repression i folkhemmet*, Gidlund, Diss. Lund : Univ., Stockholm, 1992.
- Swärd, Hans, 'Att bekämpa fattigdom med lagar för fattiga - en omöjlig ekvation?', *Villkorandets politik: fattigdomens premisser och samhällets åtgärder - då och nu.*, s 21, 2008.
- Swärd, Hans & Egerö, Marie-Anne (red.), *Villkorandets politik: fattigdomens premisser och samhällets åtgärder - då och nu*, 1. uppl., Égalité, Malmö, 2008.
- Ulmestig, Rickard, *På gränsen till fattigvård? En studie om arbetsmarknadspolitik och socialbidrag*, Socialhögskolan, Lunds universitet, Diss. Lund: Lunds universitet, 2007
- Utterström, Gustaf, *Jordbrukets arbetare: levnadsvillkor och arbetsliv på landsbygden från frihetstiden till mitten av 1800-talet. D. 1*, Tiden, Diss. Stockholm : Högsk., Stockholm, 1957.
- Wallentin, Hans, *Kring arbetslöshet och socialpolitik i Sverige sedan 1700-talet.*, Högskolan, Östersund, 1987. (Wallentin, Rapport 1987:8)

Wallentin, Hans, *Svenska folkets historia*, Prisma, Stockholm, 1978.

Wallentin, Hans, *Lösdriveri och industrialism: om lösdriverifrågan i Sverige 1885- 1940*, Högskolan i Östersund, Östersund, 1989.

Wieselgren, Sigfrid, *Sveriges fängelser och fångvård från äldre tider till våra dagar: ett bidrag till svensk kulturhistoria*, Norstedt, Stockholm, 1895.

Winroth, Alfred Ossian, *Om tjenstehjonsförhållandet enligt svensk rätt*, Diss., Upsala, 1878.

Elektroniska källor

Arbetsmarknadsrapport 2011, *Analys av hur arbetsmarknaden fungerar och Arbetsförmedlingens roll*, 01 juni 2011 <http://www.arbetsformedlingen.se/Om-oss/Varverksamhet/Resultat/Rapporter/Arbetsmarknad/6-1-2011-Arbetsmarknadsrapport-2011.html> (hämtad 2011-10-02)

Dahlberg, Matz, Johansson, Kajsa & Mörk, Eva, *Effekter av aktiveringskrav på socialbidragstagare i Stockholms stadsdelar*, Institutet för arbetsmarknadspolitisk utvärdering (IFAU), Rapport 2008:28, Uppsala, 2008
<http://www.ifau.se/upload/pdf/se/2008/r08-24.pdf> (hämtad 2012-01-19)

Forslund, Anders & Vikström, Johan, *Arbetsmarknadspolitikens effekter på sysselsättning och arbetslöshet: en översikt*, Institutet för arbetsmarknadspolitisk utvärdering (IFAU), Uppsala, 2011
<http://www.ifau.se/sv/Forskning/Publikationer/Rapporter/2011/Arbetsmarknadspolitikens-effekter-pa-sysselsattning-och-arbetsloshet--en-oversikt/> (hämtad 2011-10-02)

Giertz, Anders, *Making the Poor Work: Social Assistance and Activation Programs in Sweden*, Socialhögsk., Univ., Diss. Lund : Univ., 2004.
http://www.lub.lu.se/luft/diss/soc_490/soc_490_transit.html

Jobb- och utvecklingsgarantin- en studie av sannolikheten att få jobb under programtiden, 2011
<http://www.arbetsformedlingen.se/download/18.3e418bad12dec33840580003442/JOB+rappora.pdf> (hämtad 2012-01-18)

Jobb och utvecklingsgarantin tredje fasen. Faktablad till arbetsgivare november 2010.

www.arbetsformedlingen.se/download/18.../job_fas3_ag.pdf (hämtad 2012-01-18)

Regeringens webbplats om mänskliga rättigheter

http://www.humanrights.gov.se/extra/pod/?id=7&module_instance=3&action=pod_show
(hämtad 2011-09-24)

Elektroniska uppslagsverk

Britannica Online Encyclopedia

Familism. <http://www.britannica.com/bps/dictionary?query=Familism>, hämtad 2011-09-18.

Nationalencyklopedin på nätet

Gustav Vasa. <http://www.ne.se/lang/gustav-vasa>, nationalencyklopedin, hämtad 2011-09-18.

manchesterliberalism. <http://www.ne.se/lang/manchesterliberalism>, hämtad 2012-01-08.

socialliberalism. <http://www.ne.se/lang/socialliberalism>, hämtad 2012-01-08.

storskifte. <http://www.ne.se/lang/storskifte/316582>, enskifte. <http://www.ne.se/lang/enskifte>,

laga skifte. <http://www.ne.se/lang/laga-skifte>, Nationalencyklopedin, hämtade 2012-01-08.

Konungens befallningshavande. <http://www.ne.se/konungens-befallningshavande>,

Nationalencyklopedin, (hämtad 2012-01-08).